

A DESTRUKTÍV OLVASAT KERESÉSE

MAJTÉNYI BALÁZS

Gábor Attila Tóth (ed.):

Constitution for a Disunited Nation

On Hungary's 2011 Fundamental Law

Central European University Press, 2012.

586 oldal, €70

AZ ELSŐ KOMOLY NEKIFUTÁS ÉS A JOGIRODALOM

A Tóth Gábor Attila szerkesztette kiadvány először rendez egy kötetbe a magyar liberális alkotmányjogászok álláspontját. Ezzel megteremtí a szakmai diskurzus alapját, a külföldi olvasókat pedig tájékoztatja a magyarországi közjogi átalakulásról. A közjogi változások követését könnyíti meg az Alaptörvényhez kapcsolódó dokumentumokat tartalmazó válogatás.

A szerkesztői bevezető összegzi a kötet szerzőinek közös álláspontját: az Alaptörvény nem teljesíti a modern alkotmányok integratív funkcióját, mivel a kormányon lévők akaratát (a 2010-es választások győztesének érdekeit) szolgálja, a republikánus tradíciótól elszakadó történeti narratívát kínál, és a politikai közösségen belül törésvonalakat hoz létre. A közös narratíván túl fel-felbukkanó véleménykülönbségek dacára többnyire abban is egyetértenek, hogy az Alaptörvény visszalépés az alapjogvédelem korábban elért szintjéről (ix. old.). Uitz Renáta ezt úgy fejezi ki tanulmánya (*Freedom of Religion and Churches: Archeology in a Constitution-making Assembly*) végén, hogy az egységességet ambicionáló új alkotmány nem támogatja, hogy európaiak és különbözők maradjunk (234. old.). Ehhez hozzátelhetjük: éppen a társadalom képzelt egységességének közjogi megfogalmazása és mércéül állítása teremt új egyenlőtlenségeket és hoz létre törésvonalakat – erre is utalhat a kötet címében a *Disunited Nation* szókapcsolat. A tanulmányok az alkotmányos átalakulást az összehasonlító alkotmányjog, a jogelmélet és a politikai filozófia szempontjából vizsgálják. Hosszabb szerkesztői előszó helyett Kis János bevezető tanulmánya segíti a külföldi olvasó eligazodását a rendszerváltás utáni magyarországi történésekben, s felajánlja a kötetben megjelenő értelmezések lehet-

séges közös olvasatát. Viszont reflektáltabbá tette volna írását, s ezzel jobban segítette volna az olvasót, ha a szakirodalmi vonatkozásokat megadva fogódzót is nyújt az autoriter visszarendeződés okait keresőknek.

Az előszó állítása szerint a kötet tizenhét, többnyire közös fogalmi nyelvet beszélő, közös premisszából kiinduló szerző műve. E tekintetben az összhangot Varju Mártonnak az eltérő szakirodalmi hátterű és megközelítésű, a gazdasági alkotmányosságról és a pénzügyi intézményrendszerről szóló tanulmánya töri meg. A kötet írásai műfajilag sem teljesen homogének, a hosszabb tanulmányok mellett – Kis János bevezető írását követően – helyet kapott benne Ronald Dworkin 2010-ben, Budapesten elhangzott előadása is. A könyv a tanulmányok mellett jól használható dokumentumválogatást is tartalmaz. A kötet első, tanulmányokat tartalmazó és második, dokumentumokat közreadó része között egy szöveg azonban eltévedt, az alkotmányjogászok és politikai filozófusok által a Velencei Bizottságnak írt *Amicus Briefet* a dokumentumok közé tette a szerkesztő. Bár az *Amicusnak*, szemben például az Alaptörvénnyel, ismerjük a szerzőit és a szerkesztőit is, a kötet nem sorolja fel őket a közreműködők között (hacsak nem más szöveg szerzőiként vagy társszerzőiként szerepelnek a listában). A kötetben nincs utalás arra a lehetséges értelmezésre, hogy az *Amicus Brief* amiatt került a dokumentumok közé, mert azt a szerkesztő egy szakmai közösség, a magyarországi liberális alkotmányjogászok közös, a Velencei Bizottságnak megküldött állásfoglalásaként értelmezi.

Az írásokban visszatérő motívumként jelenik meg az 1989-es és a 2010-es közjogi rendszerváltások szembeállítás, illetve a 89-es Alkotmányt gyakran, az Alaptörvénnyel szembeállítva, az egyenlők közössége olyan szimbólumaként ábrázolják, mint amely – minden valaha volt hibája ellenére is – a politikai közösség tagjai szempontjainak kölcsönös tiszteletben tartásán alapult. A lehetséges összehasonlítások közül valóban a 89-es Alkotmány és az Alaptörvény összevetése mondhat a legtöbbet az olvasónak. A más alkotmányokkal való összehasonlítás kevesebbet árul el az Alaptörvénynek a szerkesztői expozéban megfogalmazott problémáiról, és még kevésbé segíti a közjogi változások volumenének a megértését.¹

JOGIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Érdeemes elidőzni annál a kérdésnél, hogyan pozícionálható a kötet a jogirodalomban, illetve megvizsgál-

1 ■ A más európai alkotmányokban megjelenő, hasonlóan rossz gyakorlatokra hivatkozás a nemzetközi emberi jogi kötelezettségek kétségbevonásának egyik eszköze lehet. Ostoba rendelkezéseket természetesen máshol is találunk, például az Orosz Alkotmány 38. cikkében is megjelenik a magyar alkotmányban szereplő, a szülőkről való gondoskodási kötelezettséghez hasonló előírás.

ni, mennyiben járul hozzá a szakmai vitákhoz, azaz ahhoz, hogy a különböző felfogású alkotmányjogászok reflektáljanak egymásra.

Az Alaptörvény értékelése a közjoggal foglalkozókat annyira megosztja, hogy az már a különböző álláspontokat képviselők közötti tudományos diskurzust is veszélyezteti.² A korábbi alkotmány nem keletkezett ilyen törésvonalakat, elfogadhatóságáról sokáig szakmai konszenzus uralkodott, csak a húszévesnél is hosszabbra nyúlt történet végén borzolta a kedélyeket néhány, már a közjogi rendszerváltás előszelével érkező *coming out*. 2009-ben³ egy feltehetően a változásokban bízó alkotmányjogász egy pécsi konferencián már azzal a javaslattal rukkolt elő, hogy „a Szent Korona-tan és a Szentírás alapján kell újjászervezni a magyar alkotmányt”,⁴ ami akkor még meghökkenítő volt. Ma, néhány év távlatából inkább az új közjogi berendezkedést alakító egyik befolyásos nézet első megnyilvánulásának tarthatjuk az egykor hitetlenkedve fogadott kijelentést.

A 2010 utáni politikai megosztottság nem vezetett érdemi vitákhoz, esetenként inkább az történt, hogy a különböző álláspontok képviselői úgy tekintettek egymásra, hogy a másik kilépett a szakmai diskurzusból. Tóth Gábor Attila egy 2012-ben tartott előadásában⁵ az Alaptörvényhez való viszony függvényében két alkotmányjogász-szekértáborról beszélt. Az első csoportot az Alaptörvény *apologétáinak* nevezte, akik az Alaptörvény legitimitását védik és igazolják. (Értelemezésem szerint a fogadott és fogadatlan prókátorok serege mellett ide sorolhatók azok is, akik a legitimitás elfogadása mellett problémákat nevesítenek, illetve azok, akik szerint az Alaptörvény a jogállami működést nem veszélyezteti.) A másik álláspont képviselőit Tóth *destruktívakként* azonosítja, ők azok, akik az Alaptörvényt a *Disunited Nation* szerzőihez hasonló indokok mentén utasítják el, e csoport véleményét angol nyelvű tanulmánykötetben először a Tóth-kötet összegzi.⁶ Az álláspontot megjelenítő érvelések tipikus eleme, ami például Bánkúti Miklós, Halmi Gábor és Kim Lane Scheppele közös tanulmányában előkerül, hogy az új alkotmányos rendszer sem a fékeket és ellensúlyokat, sem az alapjogokat nem szabályozza megfelelően (268. old.). Igaz, Bragyova Andrásnak a kötetben szereplő, egyébként színvonalas írását („*No News[s], Good News? The Fundamental Law and the European Law*”) e tipológia alapján nem nevezném destruktívának. Sőt mi több, ebbe az írásba az idézett, a szerkesztői bevezető által sugallt közös szerzői álláspont is nehezen olvasható bele, azaz hogy az Alaptörvény nem teljesíti a modern alkotmányok integratív funkcióját. Az ellentétek láttán azon sem lehet csodálkozni, hogy például a különböző felsőoktatási intézményekben az alkotmányjogi tárgyak tananyagai minden korábbinál távolabb kerültek egymástól.⁷ Olyan nézet is megfogalmazódott, amely az alkotmányjog oktatásában partvonalon *kívülre küldené* a „destruktívakat”: „Az alkotmányjog oktatása hivatalból apologetikus – de, természetesen, realista

(szemben a kutatással, amelynek lehet kritikai kiindulópontja). Kritikai szemlélettel csak azután közelíthetünk, ha már adtunk egy hipotézist a hallgatónak. Hitelesen azonban csak olyan hipotézist tudunk felkínálni, amelyben magunk is hiszünk. A helyzet azt igényli, hogy világosan mutassuk be az intézmények mögötti eszmét és értéket, egyértelműen közvetítsük az Alkotmány értéktartalmát, a romboló kritika kísértésének ne engedjünk.”⁸

Az „apologéta” és „destruktív” megnevezés perze akár meg is fordítható attól függően, mit honnan nézünk. Az alkotmányosság értékei felől nézve az alkotmányjogászokat, amellet lennék, hogy az Alaptörvény védelmezői a destruktívak, ellenfeleik pedig az alkotmányosság apologetái.

Az Alaptörvénnyel kapcsolatos apologetika első megfogalmazása lehetett a *The Basic Law of Hungary: A First Commentary* címmel közreadott kötet célja.⁹ Csakhogy a benne szereplő tanulmányok többsége az érvek kifejtetlensége és reflektálatlansága miatt még a szakmai vita előmozdítására sem volt alkalmas, inkább gátolta, mintsem segítette kibontakozását. Nem egy kiforrott közös álláspontot megjelenítő tudományos mű, inkább az „Alaptörvény barátainak” kiállásaként jellemezhető az új alkotmány mellett. Ez a „kommentár” az Alaptörvény egyes rendelkezéseinek elemzését – a német alkotmánykommentárok

2 ■ Erre a veszélyre hívja fel a figyelmet Sólyom Péter a Csink Lóránt és Fröhlich Johanna könyvéről írt recenziójában: Sólyom Péter: Összeköt vagy összeláncol? Egy keresztény alkotmányelmélet margójára. *Fundamentum*, 2012. 3. szám, 129–134. old.

3 ■ A konferencia anyagát a következő kötet adta közre. Kocsis Miklós – Zeller Judit (szerk.): *A köztársasági alkotmány 20 éve*. PAMA Könyvek, Pécs, 2009.

4 ■ Az előadót nem nevesítve idézi fel Tóth a Magyar Alkotmányjogászok Egyesülete, a Pécsi Alkotmányjogi Műhely Alaptörvény (PAMA) és a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara 2009. szeptember 25-én *A köztársasági alkotmány 20 éve* címmel rendezett konferenciáján történetét. Tóth Gábor Attila: Lenni vagy nem lenni? *Élet és Irodalom*, 2009. december 18.

5 ■ Tóth Gábor Attila: Az alkotmányjog akadémiai diskurzusai az Alaptörvényről. *Alkotmányjog az Alaptörvény után*. Konferencia, ELTE Társadalomtudományi Kar, 2012. november 23.) A konferencia előadásainak összefoglalója: Gacs Katalin – Finszter Nóra – Sidó Orsolya: Alkotmányjog az alaptörvény után (konferenciabeszámoló). *Fundamentum*, 2012. 4. szám, 129–134. old.

6 ■ Nyilván Tóth kötetével a destruktív álláspontnak más összefoglalásaira is lehet hivatkozni. Lásd például *Opinion on Hungary's New Constitutional Order: Amicus Brief to the Venice Commission on the Transitional Provisions of the Fundamental Law and the Key Cardinal Laws*. Edited by Gábor Halmi – Kim Lane Scheppele, with Miklós Bánkúti, Tamás Dombos, Zoltán Fleck, Gábor Halmi, Krisztina Rozgonyi, Balázs Majtényi, László Majtényi, Eszter Polgári, Kim Lane Scheppele, Bernadette Somody, Renáta Uitz. Magyarul és angolul is elérhető itt: <https://sites.google.com/site/amicusbriefhungary>, illetve Chronowski Nóra – Drinóczi Tímea – Kocsis Miklós: Mozaikok, azaz milyen értelmezési kérdéseket vethet fel az Alaptörvény? In: Drinóczi Tímea (szerk.): *Magyarország új alkotmányossága*. PTE Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2011. 45–64. old. Drinóczi Tímea – Chronowski Nóra – Kocsis Miklós: What questions of interpretation may be raised by the new Hungarian constitution? *International Constitutional Law Online Journal*, 2012. 1. szám, 41–64. old.

7 ■ *A Fundamentum* 2013. évi első száma tartalmazott Fórum rovatában írásokat, amelyek az alkotmányjog oktatá-

műfaji sajátosságaitól idegen módon – meglepően röviden (csupán 294 oldal terjedelemben) intézi el. A szerzők (Horkay Hörcher Ferencnek a preambulummal foglalkozó értékes, de nem alkotmányjogi elemzést nyújtó tanulmánya kivételével) nem vonultak fel kiterjedt szakirodalmi apparátust.¹⁰

A két csoport közötti szakmai vitát a Tóth szerkesztette kötet a valóban inspiráló, nagy szakirodalmi apparátusra építő tanulmányok közreadásával segítheti. A fent említett *The Basic Law of Hungary* című művel összehasonlítva ez már önmagában érdem. A szakmai diskurzus kapcsán azonban azt is fontos megvizsgálni, mennyire törekszenek a *Disunited Nation* tanulmányai arra, hogy reflektáljanak az általuk képviselttől eltérő, de tudományos igénnyel megfogalmazott véleményekre. E téren lehet kivetnivalót találni: a tudományos diskurzust az érvek ütköztetése mozdítja előre, s akikkel érdemi vita lehetséges, azokat nem szabad megkerülni. Bár van jó példa is: Uitz tanulmánya reflektál Jakab Andrásnak a kötet szerzőinek koncepciójától részben eltérő álláspontot képviselő munkájára (200. és 222. old.).¹¹ A vélemények ütköztetésével a *Disunited Nation* szerzői esetenként mégis adósak, nem is utalnak Horkay Hörcher Ferencnek vagy Fekete Balázsnak a *Nemzeti hitvallás* műfajával foglalkozó írására, amelyet ők kvázivallásos irodalmi alkotásnak tekintenek, ezért alkotmányjogi értelmezé-

sának lehetőségeit veszik sorra. Sokszor már a tanulmányok címe is beszédes, pl. Chronowski Nóra: Az alkotmányjog oktatása az alaptörvény után – indoktrinációmertesen?!; Szenté Zoltán: Salus rei publicae suprema lex esto; Bayer Judit: Szükséges-e az alkotmányjog oktatásának reformja?; Schanda Balázs: Az alkotmányjog oktatásáról; Tóth Judit: Hogyan? Tanítunk még alkotmányjogot?

8 ■ Schanda Balázs: Az alkotmányjog oktatásáról. *Fundamentum*, 2013. 1. szám, 44. old. Schanda Balázs fenntartja még a közjogi változások előtt megfogalmazott álláspontját, amely azonban a leépülő jogállami keretek között új értelmet nyer. Ez az álláspont először 2007-ben fogalmazódott meg: Balogh Zsolt – Salamon László – Schanda Balázs – Varga Zs. András: Alkotmány és válság – műhelyvita-jegyzet. *Iustum aequum salutare*, 2007. 1. szám, 235–241. old.

9 ■ Lóránt Csink – Balázs Schanda – András Zs. Varga (eds.): *The Basic Law of Hungary: A First Commentary*. Clarus Press – National Institute of Public Administration, Dublin, 2012.

10 ■ Majtényi Balázs: Alkotmánypropaganda – Megjegyzések Az Alaptörvény barátainak „első kommentárjához”. *Fundamentum*, 2012. 2. szám, 147–150. old., illetve Fekete Balázs: *The Basic Law of Hungary. Jogi iránytű*, 2012. 1. szám, 17. old.

11 ■ Jakab András: *Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlatai következményei*. HVG-ORAC, Bp., 2011.

12 ■ Az R. cikk (3) bekezdése szerint az „Alaptörvény rendelkezéseit [többek között] a benne foglalt Nemzeti hitvallással [...] összehangban kell értelmezni.”

13 ■ Majtényi Balázs: „Vár állott, most kőhalom”. Alaptörvény és irodalom. *Fundamentum*, 2011. 4. szám, 97–105. old.

14 ■ Lásd a Trianon Múzeum honlapján. <http://www.trianonmuzeum.hu/kiallitasok/36-a-trianoni-fajdalom-koeltoejesajo-sandor.html>

15 ■ Lásd erről a Romsics–Gerő-vita kapcsán Majtényi Balázs: A múltba nézők felelőssége. *Élet és Irodalom*, 2012. augusztus 24.; Súlyom Péter: A történetírás felelőssége <http://szuveren.hu/tarsadalom/a-tortenetiras-felelossege>

16 ■ Anne Peters: Supremacy Lost: International Law Meets Domestic Constitutional Law. *Vienna Journal on International Constitutional Law*, 3 (2009), 3. szám, 170–198. old.

sét visszaszorítanak. A preambulum normatív jellegét kétségbe vonó álláspontjukat ugyanakkor nem tartom alátámaszthatónak. Ezt az értelmezést már az Alaptörvény szövege¹² sem támogatja, továbbá a politikai közösség meghatározása (ez lehetett a *Nemzeti Hitvallás* fő célja) és az alkotmányos identitás megteremtésének kísérletei per definitionem normatív jellegűek. A hitvallás műfaji sajátosságain, a jog és az irodalom elemzési szempontjainak elkülönítésén azonban az alkotmányos identitás kapcsán valóban el lehetett volna merengeni.

Annál is inkább, mivel a *Nemzeti Hitvallás* párhuzamba állítható például a *Magyar Hiszekegygyel*,¹³ vagy a „trianoni fájdalom költőjének”¹⁴ nevezett Sajó Sándor, illetve Reményik Sándor műveivel (erre a későbbiekben még visszatérek), és stílus és tartalom aligha válhat el teljesen egymástól. A továbbiakban kifejtem, hogy a *Hitvallás* szerintem a közjogi rendszerváltásnál régebb óta – részben a reflektálatlan történelmi és társadalomtudományi munkák miatt¹⁵ – épülő „traumaközösségre” alapozott, mítoszokra támaszkodó identitás alkotmányos szintű megfogalmazásának kísérlete. A preambulum alaposabb elemzést érdemel, hiszen az állam identitásának atipikus megfogalmazása nevesíti azokat az „összetartozást” determináló értékeket (hűség, hit, szeretet), amelyek az alkotmányos demokráciára állandó fenyegetést jelentenek. Ezt a kötetben csak Kovács Kriszta tanulmánya említi. A későbbiekben még visszatérek arra, hogy a felsorolt értékek közül fájdalmasan hiányzik az egyenlőség. S tegyük hozzá, a nemzetközi emberi jogi normáknak való megfelelés elutasítása legtöbbször az alkotmányos értékek védelmére hivatkozik.¹⁶ Csakhogy épp az Alaptörvény preambuluma az, ami az alkotmányosság értékeivel a legkevésbé egyeztethető össze.

A szöveg stílusa is elemzés tárgya lehet. Vincze Attila utal az Alaptörvény fejezeteinek kezdetén a meglehetősen különös, csupa nagybetűvel szedett kiemelésekre (vö. „MI, A MAGYAR NEMZET TAGJAI, az új évezred kezdetén, felelősséggel minden magyarért, kinyilvánítjuk az alábbiakat”), amelyeket találóan a *Star Wars* sorozathoz hasonlít: a filmek elején feliratként futó szövegben ott is nagybetűvel szerepel egy-két szó, amelyeknek George Lucas az adott epizódban különös jelentőséget tulajdonított. Ezzel feltehetően azt emelte ki, ami később fontos lesz a filmben. *Az új remény* című epizódban például ilyen a HALÁLCSILLAG, az Alaptörvény alapjogi „SZABADSÁG ÉS FELELŐSSÉG” című fejezetében pedig „AZ EMBER” kiemelése, hogy tudjuk, SZABADSÁGA ÉS FELELŐSSÉGE AZ EMBERNEK van. Nem vagyok benne biztos, hogy az ilyen eszközök alkalmasak a feltehető cél, az Alaptörvény társadalmi elfogadásának előmozdítására. Inkább a tartalom megértését szolgáló propagandisztikus eszközök. Azaz még az ilyen kiemelések is fontosak lehetnek az értelmezésben. Netán a szöveg megalkotói nincsenek jó véleménnyel az állampolgárok

értelmezési képességeiről? Vagy a közjogi intézmények iránti hazai bizalmatlanságot ismerve eleve úgy gondolták, hogy szükség lesz az Alaptörvénnyel való vigéckedésre? A kormányzat az Alaptörvénynek talán a kínai kulturális forradalom vörös könyvecskéjéhez – magyarországi léptékekkel mérve – hasonló karriert szánhat. A stílus mellett ezt olyan későbbi történések is jelzik, mint hogy a Nemzeti Hitvallást, illetve a teljes Alaptörvényt a tíz, illetve a tizennégy éves általános iskolások kezébe nyomták.

A párbeszédet hátráltató körülmény, hogy a destruktívak esetenként joggal vélhetik: az alkotmányos demokrácia „ellenfelei sokasodnak a szellemi-tudományos horizonton”,¹⁷ és akik már egy másik diskurzusban vesznek részt, azokkal már vitatkozni sem lehet. Am sajnálatos, hogy még azok az apológéták és destruktívák sem bocsátkoznak érdemi vitába, akik ugyanabban a ringben bokszolnak, és ugyanazt a fogalmi készletet használják.

Vajon a Tóth szerkesztette kötet közreadása óta reflektáltabbá vált-e a Magyarországgal foglalkozó jogirodalom? Apológéták és destruktívák kölcsönös reflexióját egymásra már az is elősegíti, hogy az Alaptörvénynek az eredeti dokumentumot is túllicítáló módosításai nyomán megcsappant az apológéták közössége. Egyre kevesebb komoly alkotmányjogász képviseli egyértelműen az Alaptörvényt támogató vagy legalább elfogadó álláspontot. Úgy tűnik, az újra meg újra módosított Alaptörvény szövege szép lassan az ő fogalmi hálójukból is kiúszik. A kezdetben az apológéták közé sorolt, komolyabb irodalmi apparátussal dolgozó szerzők között talán nem is volt, aki ne kritikusan viszonyult volna a preambulumhoz, de az átmeneti rendelkezésekről is jelentek meg negatív értékelések.¹⁸ Csink Lóránt és Fröhlich Johanna például a Negyedik alkotmánymódosítás alkalmával született tanulmányukban – hangsúlyozottan az alkotmányjogászok közötti párbeszédet elősegítendő – a következőkben fogalmazták meg a módosítással kapcsolatos aggályait: „Az alkotmányozónak figyelembe kell vennie az alkotmány integritását; nem alkothat olyan szabályt, ami az alkotmány többi rendelkezésével nem fér össze. Ezen a téren a Javaslat komoly deficitben szenved, több olyan szabályt kíván az Alaptörvénybe bevezetni, amit az Alkotmánybíróság korábban alkotmányellenesnek talált.”¹⁹

Az Alaptörvény Negyedik módosítása sok tekintetben vízvázalstó lett. Azóta a Magyarországgal foglalkozó, nagyobb szakirodalmi apparátust használó és a kérdérről nyilatkozó alkotmányjogászok közül talán csak Herbert Küpper²⁰ vallja egyértelműen azt, hogy az Alaptörvény megfelel a jogállami követelményeknek. Álláspontja nem az intézményekre összpontosít, s ezért a Kádár-korszakot idéző politikai viszonyoknak (erőtlen ellenzék) és a kormánypártok alkotmányhoz, alkotmányosságához való viszonyulásának tudja be az Alaptörvény általa is azonosított problémáit. Szerinte az Alaptörvény a szövegében rejlő belső gondok (például a benne megjelenő pártpolitikai értékrend)

ellenére is lehetne a demokratikus működés alapja. Nyilván Küpper véleménye és például Vörös Imrénének a Negyedik módosítást követően megfogalmazott, határozottan destruktív álláspontja²¹ között továbbra is lényegi különbségek vannak. Vörös szerint az Alaptörvény szövege nem felel meg az alkotmányosság követelményeinek: „Az államjogi-államszervezeti rendelkezések az alapvető jogok garantálása nélkül értelmezhetetlenek, egyoldalúan etatisták. Mivel az Alaptörvény Negyedik módosítása az általa szabályozott alapvető jogok mindegyike tekintetében korlátozó tartalmú, az Alaptörvényben korlátozott alapvető jogok – az Ötödik módosítással végrehajtott »kozmetikázás« ellenére – funkciójuk ellátására alkalmatlanok, így a magyar Alaptörvény hatályos szövege nem felel meg az alkotmány egyik fontos fogalmi ismérvének.”²²

A *Közjogi Szemlében* megjelentetett tanulmányában Küpper – szemben a már említett reflektálatlan apológéta kommentárral – igyekszik a szakirodalom teljes spektrumára reflektálni, köztük a Tóth-féle kötetben vagy például Vörös Imre idézett írásában kifejezett, a sajátjától eltérő álláspontokra.²³ Azaz ebből kiindulva bizakodók lehetünk a szakmai diskurzus jövőbeni alakulását illetően, aminek a Tóth szerkesztette kötet kétségkívül fontos részévé vált.

A LÁTHATATLAN ALKOTMÁNYTÓL A LÁTHATATLAN KORONÁIG

A következőkben azt vizsgálom a kötet négy, számomra legizgalmasabb írása (Kis János, Kovács Kriszta, Körtvélyesi Zsolt és Radnóti Sándor tanulmányai) példáján, hogy kialakultak-e a közös destruktív olvasat keretei, s így milyen képet kap az olvasó az új közjogi struktúráról, továbbá maradtak-e hézagok az értelmezési keretben.

A történeti összefüggések iránt érdeklődők Radnóti Sándornak *A Sacred Symbol in a Secular Country: The Holy Crown* és Körtvélyesi Zsoltnak a *From „We*

17 ■ Tóth: Lenni vagy nem lenni

18 ■ Lásd például: Attila Vincze: *The New Hungarian Constitution: Redrafting, Rebranding or Revolution?* *Vienna Journal on International Constitutional Law*, 2012, 88–109. old.; András Jakab – Pál Sonnevend: *Kontinuität mit Mängeln: Das neue ungarische Grundgesetz*. *ZaöRV*, 72 (2012), 79–102. old.; Herbert Küpper: *Ungarns neues Grundgesetz von 2011. Kein Grund zum Jubel, aber auch noch nicht das Ende der Demokratie. Südosteuropa-Mitteilungen*, 2012. 3. szám, 80–101. old. és uő: *Quo vadis, Hungaria? Kritik der ungarischen Vernunft*. *Osteuropa*, 12 (2011), 135–144. old.; Csink Lóránt – Fröhlich Johanna: *Az Alaptörvény és az Átmeneti rendelkezések viszonya*. *Pázmány Law Working Papers*, 2012. 2. szám, lásd <http://plwp.jak.ppke.hu/hu/muhelytanulmanyok/2012/47-2012-02.html>; András Jakab: *On the Legitimacy of a New Constitution – Remarks on the Occasion of the New Hungarian Basic Law of 2011*. In: Miodrag A. Jovanović – Đorđe Pavićević (eds.): *Crisis and Quality of Democracy in Eastern Europe*. Eleven International Publishing, The Hague, 2012. 61–76. old.

19 ■ Csink Lóránt – Fröhlich Johanna: *A régiek óvatossága. Megjegyzések az Alaptörvény negyedik módosításának javaslatára* kapcsán. *Pázmány Law Working Papers* 2013/1. <http://plwp.jak.ppke.hu/hu/muhelytanulmanyok/2013/90-2013-1.html> 4.

20 ■ Herbert Küpper: *Az alkotmánymódosítás és az alkotmánybírósági kontroll – megoldás az „örökkévalósági klauzula”? Köz-*

the people” to „We the nation” címmel a *History and community* (Történelem és közösség) fejezetben szereplő tanulmányaira támaszkodhatnak. Kérdés, hogy ez a két írás, valamint Kis János bevezetője elegendő támpontot ad-e a 2010 utáni változás megértéséhez. Kis a visszarendeződést *populist backlash*-nek nevezi, és ennek az autoriternek is minősíthető visszarendeződésnek a történeti előzményeiről számol be, amikor ismerteti a magyarországi bal- és jobboldal között az első világháború vége óta dúló „hideg polgárháború” történetét. Ennek a küzdelemnek a folyománya, hogy a jobboldal ellenfelét a nemzet, a baloldal pedig a demokrácia ellenségeként szokta azonosítani (18. old.). Narratívájának az alkalmazhatóságát nem vitatom, de a probléma alaposabb vizsgálódást érdemel, ugyanis az Alaptörvénynek a régiókban is atipikus preambulumból nehezen állítható, hogy bármiféle általános jogfejlődési tendenciához illeszkedne. Fekete Balázs paratextusnak tekint minden olyan szöveget, amely egy adott műnek – valamilyen módon – szövegkörnyezetet teremt, ebből kiindulva a preambulokat az alkotmányok paratextusaiként kezeli. Az Alaptörvény esetében a szövegkörnyezet megértéséhez valóban szükség lehet a preambulumban tartalmának kibontására, történelmi utalásai kifejtésére.²⁴

Radnóti tanulmánya *Az üvegalmárium*²⁵ című 2011-es könyvének angol nyelvű összegzése. A 2010-es közjogi rendszerváltás megértéséhez kétségkívül fontos írás. Elmeséli a korona történetét, kitér elvételére a Nemzeti Múzeumból, dunai meghurcoltatásának történetére és a Szent Korona tiszteletének megjelenésére az új alkotmányban. A „láthatatlan korona” és a Szent Korona-tan XXI. századi közjogi térnyerése azért veszélyes, mert az alkotmányos patriotizmussal szemben egy misztikus tagságot favorizál (95. old.). Eközben Radnóti azt is megvizsgálja, hogy a történeti hagyományoknak milyen elemei jelenhetnek meg egy modern alkotmányban. A magyarul írt munkák fordításakor mindig az a nehézség, hogyan lehetne elér-

jogi Szemle, 2013. 4. szám, 1–18. old.; Herbert Küpper: „Hol vagyok én a szövegben?” In: Molnár Benedek – Németh Márton – Tóth Péter (szerk.): *Mérlegen az Alaptörvény. (Interjúkötet hazánk új alkotmányáról)*. HVG–ORAC, Bp., 2013. 89–110. old. 21 ■ Vörös Imre: Vázlat az alapvető jogok természetéről az Alaptörvény negyedik és ötödik módosítása után. (Az AB döntése, a Velencei Bizottság és az Európai Parlament állásfoglalásai). *Fundamentum*, 2013. 3. szám, 53–65. 22 ■ Uo. 63. old.

23 ■ Herbert Küpper hivatkozik például a következő Vörös Imre-íráásra. Vörös Imre: Az alkotmányban korlátozott alapvető jogról és az ilyen alkotmányról. Glossza az Alaptörvény negyedik módosításához. *Fundamentum*, 2013. http://www.fundamentum.hu/sites/default/files/voros_i_korkerdes.pdf

24 ■ Fekete Balázs: Alkotmánypreambulumból és intertextualitás, avagy sok szöveg között az alkotmánypreambulumból. In: Fekete Balázs – H. Szilágyi István – Nagy Tamás: *Iustitia mesél. Tanulmányok a „jog és irodalom köréből*. Szent István Társulat, Bp., 2013. 187. old.

25 ■ Radnóti Sándor: *Az üvegalmárium*. Noran Libro, Bp., 2011.

26 ■ Szente Zoltán: A historizáló alkotmányozás problémái – a történeti alkotmány és a Szent Korona az új Alaptörvényben. *Közjogi Szemle*, 2011. szeptember, 1–13. old.

ni, hogy a szöveg a külföldi olvasó számára is érthető legyen. Radnóti törekszik a személyek megismertetésére és a történetek elmagyarázására, mivel azonban írása hemzseg a speciális ismereteket igénylő történelmi és irodalmi utalásoktól, korántsem biztos, hogy teljes egészében követhető a nem Magyarországra szakosodott külföldi olvasó számára. Érdekes lett volna, ha Radnóti és Szente Zoltán reflektál egymásra, mivel részben azonos problémát tárgyalnak, és hasonló következtetésre jutnak, nevezetesen hogy a történeti alkotmány „vívmányai”, különös tekintettel a Szent Korona-tanra, nem egyeztethetők össze a modern alkotmányosság elvével.²⁶ A megjelenés éve alapján (és figyelembe véve a folyóirat-megjelenés megszokott csúszásait), nem lehet bizonyosan megállapítani, melyikük szövege született előbb.

Körtvélyesi Zsolt tanulmánya elsőként írja le az állampolgárság kiterjesztése kapcsán, milyen út vezetett el oda, hogy preambulumban az Alaptörvény a *Mi, a nép* helyett a *Mi, a [z etnikai] nemzet* megjelölést használja. A szöveg a nemzet fogalmát döntően etnikai értelemben használja, de a politikai értelmezés is felbukkan benne. Kis János szerint az Alaptörvény a népszuverenitást az etnikai magyarokhoz köti (1. old.), Körtvélyesi viszont írása alapján megengedi a politikai nemzethez kötődő értelmezést is. Tanulmányában áttekinti és egy regionális „balkáni” trend összefüggésében értelmezi a kettős állampolgársággal kapcsolatos politika történetét az etnikai alapú kedvezményes honosításig. Ez a kötet egyik legjobb írása, szerzőjének talán csak az róható fel, hogy nagyjából azonos fontosságot tulajdonít a nemzetközi jog kötelező és nem kötelező dokumentumainak, és azonos szinten is kezeli őket. Továbbá nem szelektál a tárgyalat dokumentumok, jogesetek között, például ismerteti az 1955-ös Nemzetközi Bíróság előtti Nottebohm-ügyet, amely – bár a nemzetközi jogászok előszeretettel hivatkoznak rá, aligha rendelkezik a történeti időn túlmutató jelentőséggel.

Kovács Krisztának a következő fejezetben szereplő *Equality: The Missing Link* című tanulmánya az Alaptörvény alapjogi fejezetében az 1989-es Alkotmány tükrében vizsgálja a diszkrimináció tilalmát és a megerősítő intézkedéseket. A „hiányzó kapcsolat” a címben arra utal, hogy az Alaptörvény preambuluma a felsorolt értékek között nem nevesíti az egyenlőséget, így nincs összekötetés a preambulumból és a diszkrimináció tilalmát tartalmazó alapjogi rész között, ami az állam egalitárius jellegét is veszélybe sodorja.

A kötetből voltaképp hiányzik egy olyan írás, amely a magyarországi kisebbségek helyzetét illetően részletesen elemezné a Kovács Kriszta által felvetett problémákat. Kovács világossá teszi az új alapjogi szemlélet antiegalitárius jellegét, sőt megállapítja, hogy az Alaptörvény egyes rendelkezései explicit módon a roma kisebbség ellen irányulnak (190. old.). A hétköznapiakban megengedi például erőszak alkalmazását, ha az önvédelem jogát kiterjeszti a tulajdon védelmére. Az alapjogi fejezet 5. cikke értelmében mindenkinek

joga van, hogy fellépjen a törvényben meghatározottak szerint a személye, illetve a tulajdona ellen intézett vagy az ezeket közvetlenül fenyegető jogtalan támadással szemben.²⁷ Az önvédelem jogának illetően szerepeltetése a szövegben – mint Kovács megállapítja – inkább a Thomas Hobbes által konstruált természeti állapothoz, mintsem az alkotmányosság modern elméleteihez köthető.

Az Alaptörvényben az etnikai nemzetfogalom intézményesítése esetenként az alkotmányosság támasztotta követelményeket is érintheti, például a származtatott antidiszkriminációs elvként értelmezett állami semlegességet²⁸ vagy a nemzetiségek státusát. A saját alkotmányos identitásához ragaszkodó állam az eltérő nemzetállami megoldásokra hivatkozva elutasíthatja az azzal ellentétes nemzetközi emberi jogi normákat. Körtvélyesi és Kovács írásának összefüzéséből talán az következett volna, hogy az etnikai nemzet koncepciójának elsődlegessége veszélyezteti az állam egalitárius jellegét, azt az elvet, amely egykor a nemzet- és államépítést összekapcsolta.²⁹ Ha a nemzet és az állampolgárság kérdéseinek ennyire fajsúlyos fejezet jutott a kötetben, akkor külön tanulmányt vagy részletes elemzést érdemelt volna a felvázolt elméleti keretben a magyarországi roma kisebbség helyzete is.

„SEMMI LÁZADÁS. DE SEMMIT SEM ENGEDNI.” A TRAUMAKÖZÖSSÉG MINT AZ ALKOTMÁNYOS IDENTITÁS FORMÁLÓJA

A Radnóti-írás szerepeltetése a szerkesztő kétségkívül indokolható döntése volt, de ha egyszer a Szent Korona története helyet kapott, miért nincsenek a kötetben olyan, a történelmi kontextus megértéséhez szintén fontos szövegek, amelyek például a trianoni trauma feldolgozatlanágát tárgyalják és kapcsolódását a nemzeti identitáshoz? Segítségükkel könnyebben lenne elbeszélhető a jogállami garanciák lerombolásához vezető út, értelmezhetőbb az Alaptörvény preambuluma nemzeti- és történelemképe. Külön fejezet érdemelt volna az Alaptörvény Nemzeti Hitvallás fejezetéből kiolvasható történelemszemlélet. Sem a külföldi, sem a magyarországi olvasóval nem lehet megértetni és a bal- és jobboldali történelmi korokon átívelő megosztottságával kontextualizálni a közjogi változásokat pusztán a rendszerváltás vagy a koronának az Alkotmányba való bevonása és az állampolgárság kiterjesztése történetével. A *populist backlash*nek voltak egyéb előzményei is, amelyekről legalább utólag tudomást kell venni, s ez a tágabb történelmi összefüggés bemutatását indokolná.

A kötetből több történet részletes elbeszélése is hiányzik. Az autoriter visszarendeződés okait firtatva nem lehet az elemzést 1989-től indítani. A demokratikus intézmények iránti bizalom hiányának – mint Kis János is jelzi – ennél régebbiek az okai. A társadalmi környezet vizsgálata és az időhorizont kitágítása segíthet megérteni, miért épp Magyarországon történt meg mindez, s hogyan lettünk a régióban az első-

ből utolsók. Tóth maga is írt a közjogi intézmények iránti magyarországi bizalmatlanság okozta problémákról. Itt leszögezte: „Az alkotmányos működés ugyanakkor az intézmények működtetőinek jóhiszemű kooperációját igényli, és végső soron a polgárok bizalmát feltételezi.”³⁰ Továbbá idézte a magyar társadalom értékstruktúrájának leírását a TÁRKI 2009-es kutatásának zárójelentéséből: „Értékstruktúránk nagyjában-egészében a nyugati keresztény kultúra keretei közé illeszkedik, választásaink, preferenciáink a nyugati keresztény világhoz tesznek bennünket hasonlatossá. Ugyanakkor értékválasztásainkban az tükröződik vissza, hogy sok tekintetben ennek a kultúrkörnek a szélén helyezkedünk el, egy zárt, magába forduló társadalomként.”³¹

E befelé fordulás okai jóval az 1989 előtti időszakhoz vezetnek el az elemzőt. Radnóti említett tanulmányával a kötet elkezd egy történet elmesélését, amelyet azonban nem fejez be, nem is fejt ki. Az Alaptörvény hosszú preambuluma megértéséhez szükség van a Trianon-szindróma kibontására, az 1989 utáni történések aligha segítenek megvilágítani a Nemzeti Hitvallás történelemszemléletét. A feladat kiindulópontja lehet Bibó István diagnózisa: „a magyar nemzet olyan politikai és társadalmi konstrukciókban élt, amelyekben a dolgokat a maguk nevével nevezni nemcsak hogy nem lehetett, hanem nem is volt szabad, ahol a tényeket nem az okok és okozatok egyszerű láncolatában, hanem azon kívül álló feltételek és várakozások jegyében kellett értelmezni és magyarázni, ahol álbajokra kellett pazarolni jó erőket s ráolvasással gyógyítani valóságos bajokat, ahol a valóságos tennivalók körén kívül s azokra való tekintet nélkül lehetett és kellett cselekedni, s ahol hiányzott a cselekedetek helyességének az objektív mértéke, és helyette a félelmek és sérelmek egy bizonyos rendszere szerepelt erkölcsi értékmérőként.”³²

27 ■ „Mindenkinek joga van törvényben meghatározottak szerint a személye, illetve a tulajdona ellen intézett vagy az ezeket közvetlenül fenyegető jogtalan támadás elhárításához.” *Magyarország Alaptörvénye SZABADSÁG ÉS FELELŐSÉG V. cikk*

28 ■ Kis János: Az állam semlegessége. Újabb nekifutás. *Fundamentum*, 2011. 3. szám, 5–22. old.

29 ■ Az állam és nemzetépítés lehetséges konfliktusáról Kelet-Közép-Európában: Zsuzsa Csergő – James M. Goldgeier: Kin-State Activism in Hungary, Romania, and Russia: The Politics of Ethnic Demography. In: Tristan James Mabry et al. (eds.): *Divided Nations and European Integration*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2013. 89–126. old.

30 ■ Tóth Gábor Attila: Bizalom és bizalmatlanság egyensúlya az alkotmányos struktúrákban. *Közjogi Szemle*, 2012. 2. szám, 18. old.

31 ■ Tóth István György (szerk.): *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalmi értékstruktúrájában. A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése*. TÁRKI, Bp., 2009. 10. old.

32 ■ Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákcitás magyar történelem. In: *Demokratikus Magyarország: Válogatás Bibó István tanulmányaiból*. Magvető, Bp., 1994. 385. old.

33 ■ Szente: A historizáló alkotmányozás problémái, 9. old.

34 ■ A preambulumszövegekben megjelenő utalások korántsem példa nélküliek. Az írt alkotmány preambuluma az „atyáknak” a függetlenségért vívott „hősies és szakadatlan” harcát említi; a portugál a fasiszta rezsim megdöntése kapcsán a „portugál nép

A preambulumban egy új identitás megteremtésére és államépítésre irányuló szándékot jelez, amelynek közjogi és egyéb előzményei már korábban is ismertek voltak. Az Alaptörvény már kiindulópontjában is különbözik az 1989-es Alkotmánytól. Az abból a meggyőződésből indult ki, hogy a konszenzus eredménye a demokrácia lesz, és az állam identitását vagy történelmét nem kell a semmiből, netán hamis mítoszokból megkonstruálni. A Nemzeti Hitvallás viszont az autoriter hatalomgyakorlás feltételeit megteremtő mítoszokra alapozott, új állami identitást kíván teremteni. A preambulumban hemzseg a modern történelemszemlélettel összeegyeztethetetlen állításoktól, elősorolja a nemzet sérelmeit, aminek felelősségével nem néz szembe. Egyik sokat idézett mondata szerint az állami szuverenitás 1944. március 19-ével megszakták, mintha az azt követő események a magyar hatóság közreműködése nélkül bekövetkezhettek volna. Így azon sem lehet csodálkozni, hogy a fogalmak is átértelmeződnek, amire Sente idézett tanulmánya is utal: „a Szent Koronát legfeljebb Trianon után tekintették az egész nemzet kifejezőjének, korábban sohasem; sőt mindig is azt hangsúlyozták, hogy a Szent Korona fogalmába annak minden alattvalója beletartozik, függetlenül nemzetiségétől.”³³ A tant az alkotmány eredeti jelentésével nem törődve fabrikálják újra az etnikai nemzet vélt szempontjainak megfelelően. Ahol valamilyen identitás szilárdan létezik, ott az Alaptörvény preambulumaéhoz hasonló identitásteremtő projektek egyszerűen feleslegesek.³⁴

Összegezve: fontos lett volna elemezni a Trianon-traumának az identitásépítésben játszott szerepét. Mivel ez itt elmaradt, a továbbiakban két olyan, később megjelent munkát ajánlok az olvasónak, amelyek érdemes lehet a *Disunited Nation*nel együtt olvasni.

Kezdjük György Péter könyvével, amelynek zárszava így szól: „A virtuális traumaközösség lezárása felté-

tele a modern politikai közösség restitúciójának.”³⁵ A helyreállítás feltétele tehát a szembenézés a tragikusnak ábrázolt történelemmel, a múlt valódi, reflektált feldolgozása lenne. A történelemnek a kisebbségek szempontjait is figyelembe vevő ábrázolása segíthetné, erősíthetné a demokratikus gondolkodást a múlttól is.³⁶ Am Magyarországon az állam identitását a reflexiót kerülő történelemszemlélet befolyásolta az alkotmányosság elvei helyett. A problémák a következő Bibó-idézettel nyomatékosíthatók: „Semmi sem természetlenebb, mint magunknak ez az érdekességgel való felszallangozása [...] ez az »elátkozott királyfi« módjára való viselkedés, mely egyrészt a tehetetlenség önmagát ünneplő kibúvója, másrészt a régi, Nagy-Magyarországra méretezett magyar és úri felsőbbrendűségi tudatnak egy kősa maradványa.”³⁷

A közjogi változások okainak, így az Alaptörvény preambulumaának jobb megértését segíti tehát György Péter könyve, amelyben két hegy, Dobogókő és Pannonhalma épített öröksége és a hozzájuk kapcsolódó történetek példáján veti össze a semmiből építkező és a valódi múltat. A pilisi Föld-szívcakrához hasonló mítoszok táptalaja a történetírás reflektálatlansága, de említhetők további, másféle mítoszokra hivatkozó „történelmi emlékhelyek” is.

A másik ajánlott könyv a *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája* és Feischmidt Margitnak ebben a kötetben közreadott írása *Populáris emlékezetpolitikák és az új nacionalizmus: a Trianon-kultusz társadalmi alapjai* címmel.³⁸ Feischmidt szerint például a költségvetési támogatásban részesülő Trianon Múzeumot³⁹ kettős beszéd jellemzi, amelyet a Hamvas Bélától jelmondatul választott idézet szemléltet: „Semmi lázadás. De semmit sem engedni.” Kasznár Veronika azt is bemutatja, hogyan használják Trianont identitásteremtésre a haza/hazátlanság negatív szimbólumaként: „Trianon szimbóluma abból a szempontból tabu, hogy jelentéseit a vita szereplői nem mozdítják ki, nem értelmezik át, erre még csak kísérletet sem tesznek.”⁴⁰ Ilyen mítoszokból fogant az Alaptörvény preambuluma is.

A trianoni trauma és a múlttal való szembenézés elmaradása két olyan elem, amelynek figyelembevétele nélkül a preambulumban (Nemzeti Hitvallást) és a jelenlegi Magyarország közjogi változásait a külföldi olvasó, de talán a magyarországi sem értheti meg. Ezt annál is inkább igaznak tartom, mert egyetértek abban Györggyel, hogy a trianoni trauma elsősorban lokális élmény, az egyetemes emlékezetnek nem része, ezért bemutatása részletesebb magyarázatot igényelne. Hogy Fekete Balázs rámutat, a „nemzeti mitológia” megjelenése az alkotmányok bevezetőjében az alkotmányok identitásteremtő és érték közvetítő funkciójához kötődik. A mítoszok segítségével az államok a saját politikai közösségüket kívánják a többitől megkülönböztetni, identitását meghatározni.⁴¹ Az Alaptörvény preambuluma ilyen identitásteremtő projekt.

Ha valóban meg akarjuk érteni a kötetben tárgyalt közjogi változások okait, elemzésüket össze kel-

hosszú ellenállásáról” és „legmélyebb érzelmeiről” szól; a szlovákia pedig „Cirill és Metód szellemi hagyatékára” és a „Nagymorva Birodalom történelmi örökségére” hivatkozik. Minderről részletesebben Fekete: Alkotmánypreambulumban és intertextualitás.

35 ■ György Péter: *Állatkert Kolozsváron – Képzelt Erdély*. Magvető, Bp., 2013. 432. old.

36 ■ Majtényi Balázs – Majtényi György: Mi a cigány, mi a magyar, és van-e történelmü(n)k? *BUKSZ.* 2013. 3. szám, 199–200. old.

37 ■ Bibó: *Eltorzult magyar alkat*. 396. old.

38 ■ Feischmidt Margit: *Populáris emlékezetpolitikák és az új nacionalizmus: a Trianon-kultusz társadalmi alapjai*. In: Feischmidt Margit – Glózer Rita – Ilyés Zoltán – Kasznár Veronika Katalin – Zakariás Ildikó: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Bp., 2014. Illetve lásd még: Feischmidt Margit: A főlény revíziója. A populáris emlékezetpolitikák Trianon-képe. In: Fedinec Csilla – Ilyés Zoltán – Simon Attila – Vizi Balázs (szerk.): *A közép-európai dicsérete és kritikája*. Kalligram, Pozsony, 2013. 151–182. old.

39 ■ <http://www.trianonmuzeum.hu/>

40 ■ Kasznár Veronika Katalin: *Versengő nemzetfogalmak a kettős állampolgárságról* szóló 2004–2005-ös publicisztikai vitában. In: Feischmidt et al. szerk.: *Nemzet a mindennapokban*, 246. old.

41 ■ Fekete: *Alkotmánypreambulumban és intertextualitás*.

Előszó (Erős Ferenc).....	3
Bevezető helyett (Székács-Weisz Judit).....	5

TANULMÁNYOK

Joan Raphael-Leff: Intimitás és trauma	9
Meira Likierman: Az „itt és most” Ferenczi elméletében és hatása Melanie Klein munkásságára.....	23
Rachel Rosenblum: „Kedvezőbb körülmények között” – A sérülés követei.....	29
Kőváry Zoltán: Pszichobiográfia és patográfia Magyarországon, 1912–1990.....	53
Hárs György Péter: Karinthy és a pszichoanalízis. Kiegészítések és kiigazítások	79

KITEKINTÉS

Tom Keve: Fizika, metafizika és pszichoanalízis	95
Surányi László: Egy matematikus megjegyzései Hermann Imre, „Lélek és tér” koncepciójához	113

MŰHELY

Kovács Petra – Lénárd Kata: Változatok a Thalassára – „A nagy kékség” pszichoanalitikus értelmezése	123
Kroó Adrienn: A kínzás traumája és a poszttraumás identitás.....	133

ARCHÍVUM

Erős Ferenc: Két Ferenczi-kézirat	145
Hárs György Péter: Apró adalék a Thalassa egyik lehetséges forrásához	161

lett volna kötni a traumák és mítoszok vizsgálatával. Körtvélyesi ír ugyan Trianonról az állampolgárság története kapcsán, de nem lehet ettől az amúgy is számos kérdést tárgyaló szövegtől a Trianon-szindróma magyarázatát elvárni. Talán részletesebben lehetett volna elemezni a Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről szóló 2010. évi XLV. törvényt, mely a trianoni szerződés aláírásának napját (június 4.) a Nemzeti Összetartozás Napjává nyilvánította (ami szerintem a közjogi változások egyik fontos, de nem kellőképpen tárgyalt eleme). A jogszabály egyrészt az egységes nemzet mítoszának megerősítésére és fenntartására szolgált, másrészt az állampolgárság kiterjesztését jelezte előre, illetve „évről évre megteremti, újratemti a legitimitását az etnikai alapú állampolgárság intézményének”.⁴²

Trianon szimbólumától nem túl kacskaringós út vezet az etnikai alapú állampolgárság intézményéhez. Ezt a vélekedést erősíti meg a Nemzeti Összetartozásról szóló törvény 3. §-ának első mondata: „A Magyar Köztársaság Országgyűlése kinyilvánítja, hogy a több állam fennhatósága alá vetett magyarság minden tagja és közössége része az egységes magyar nemzetnek, melynek államhatárok feletti összetartozása valóság, s egyúttal a magyarok személyes és közösségi önazonosságának meghatározó eleme.” (Kiemelés – M. B.)

Ez magyarázza az állampolgárság kiterjesztését és az Alaptörvény D cikkének azt a fordulatát is, hogy „az egységes magyar nemzet összetartozását szem előtt tartva felelősséget visel” a határon túli magyarokért. Ezzel viszont megengedi azt a – Kis János bevezetőjében megfogalmazott és Körtvélyesi által is említett – értelmezést, amit az Alaptörvény preambulumának revizionista olvasata jelent. S azt sem lehet teljesen kizárni, hogy az Alaptörvényt a Trianonra hivatkozással konstruált traumaközösséghez kötődő etnikai nemzet tagjai fogadják el (*We, the Nation*).

*

A destruktív értelmezés teljes kibontása nem lehetett a *Disunited Nation* célja, mivel az feltehetően egy alkotmánykommentárhoz hasonló műfajú és súlyú munkát igényelne. A kötetnek így is kétségtelen érdeme, hogy bemutatja – az azóta megjelent jogirodalommal együtt – ennek az olvasatnak a kereteit. □

BANKOK ÉS BANKÁROK

KIRÁLY JÚLIA

Kövér György:

A pesti City öröksége

Banktörténeti tanulmányok

Budapest Főváros Levéltára

Budapest, 2012. 434 oldal, 3000 Ft

Nem tudom, hogy valamelyik egyetemen, főiskolán, ahol létezik még gazdaságtörténet-oktatás, és vannak még hallgatók, kötelező vagy legalábbis ajánlott könyv-e Kövér György banktörténeti tanulmánygyűjteménye. Tartok tőle, hogy nem. Pedig nem ártana, ha nemcsak a gazdaságtörténetet, hanem a pénzügyeket tanuló egyetemi ifjúság is megismerkedne a könyvvel és a korrall. Legalább egy „szabadon választott” szeminárium keretében. Én mielőbb szeretném volt és leendő tanítványaimmal megosztani azt az „aha”-érzést, amely a könyv olvastán számtalanszor elfogott. „Aha, már akkor is!” „Aha, akkor ezt így hívták!” „Aha, már akkor tanulhattunk volna belőle!” „Aha, ugyanúgy rontották el!” Ez a recenzió nem más, mint az „aha”-érzések megosztása, és egyben javaslat egy bármikor bárhol beindítható bank- és pénzügytörténeti kurzus tárgyára és kötelező (ajánlott) olvasmányára. Kövér György könyvében az a rendkívüli, hogy egyszerre gazdaságtörténet is, pénzügytan is, és ugyanakkor fontos tantézisek gyűjteménye. A három tökéletes egészet alkot – ettől lesz banktan.

UGYANAZ A PÉNZÜGYI VILÁG – MÉGIS MÁS

„Aki a végből, hogy adósságának feltételeit megjavítsa, kedvezőbb feltételek mellett új adósságot vállal és a régit megszünteti, adósságát convertálja” – idézi Kövér György (33. old.) Wickenburg Márk 1898-as meghatározását a nagykállói Kállay család XIX. század közepi hitelkonverziója kapcsán. Ennél precízebb megfogalmazást ma sem adhatunk – bár ma azt a krimiszerű eseménysorozatot, amelynek végén a Kállay család tönkrement, inkább hitelkonszolidációként

1 ■ A történetet a Postabank felejthetetlen hitelügyleteit idézi fel, amelyek nem a XIX. század közepén, hanem a XX. század végén zajlottak, de kibogozhatatlanságukban vetekedtek Kállay uramék perekkel terhelt hitelügyeleteivel.

2 ■ A CDO-k, azaz az adósságfedezetű kötelezettség-papírok az amerikai jelzáloghitellel fedezett kötvényekből és hitelderivatívákból előállított, bonyolult struktúrájú kötvények, melyeknek a hibás értékelése az ún. *subprime*-válság közvetlen előidézője volt.

szoktuk emlegetni (és a vége gyakran ugyanúgy az adós csődje). Az 1848 és 1868 közötti években nyomon követett történet kísértetiesen hasonlít napjaink hitelkonszolidációjához: ne higgyük, hogy a modern banktechnika és az IT korában egy-egy szerteágazó kölcsönügylet fedezeteit és részHITELEIT könnyebb felgöngyöltetni, mint a korabeli feljegyzésekből kibogarászni, mennyi is volt a Kállay család birtokaira „betáblázva”, majd onnan „kitáblázva”.¹

Még az adósságkonszolidációhoz felhasznált „parciális” mai megfelelőjét is megtaláljuk a hitelek értékpapirosításában, ami a mai magyar közvélekedéssel ellentétben nem az ördög találmánya az ártatlanok megrontására, hanem bevett pénzügyi technika az adósságok kockázatainak megfelelő terítésére. A parciálisok lényege, hogy a főkötelezvényt részekre, „parciálisokra” bontották, amelyeket kötvényként különböző befektetőknél helyeztek el. Az értékpapirosítás lényege, hogy a bank többféle hitelt egy nagy zsákba csomagol össze, ez tekinthető a „főkötelezvénynek”, és ennek terhére kötvényeket bocsát ki. Általában a kötvények kibocsátója nem ő maga, hanem a holdudvarába tartozó, különleges célú gazdasági társaság (angol rövidítéssel SPV). A különbség tehát a két ügylet között annyi, hogy a parciális esetében egyetlen nagy adós hitelét bontják részekre (ezzel a kockázatot megosztják ugyan, de minden kötvénytulajdonos ugyanannak az adósnak a kockázatát futja), az értékpapirosítás során pedig, mivel sokféle adós kockázatát vesszük meg, a kibocsátott kötvénnyel egyfajta, a diverzifikációból fakadó kockázatsökkentés is végbemegy.

Nota bene, nem csak a mostani nagy pénzügyi gazdasági válság kezdődött egy szerencsétlen értékpapirosításon alapuló kötvénykibocsátással (MBS-alapú CDO-k)² – a Kállay család történetében elmesélt parciálisok kibocsátása is szerencsétlen véget ért. A parciális kötvények egy részét már kibocsátották, de a család még nem jutott hozzá a remélt kölcsönösszeghez, mikor közbejött az 1848-as szabadságharc, és megkezdődött a végeláthatatlan pereskedés a kötvénytulajdonosokkal. „Nehéz megmagyarázni, hogy miért volt az egyik esetben sikeres a kibocsátás, a másikban meg nem” – jegyzi meg Kövér (41. old.). Éppen úgy, mint az általunk ismert értékpapirosítási történetekben: miért volt évtizedekig sikeres az amerikai jelzálogkötvény-kibocsátás, és miért okozta a nagy pénzügyi gazdasági összeomlást a 2000-es években. És a perek itt is végeláthatatlanul folynak.

Nemcsak a parciálisokkal találkozunk már ebben az első fejezetben, hanem a hitelek „be- és kitáblázásával”, zálogos birtokkal, kötvénnyel is. A későbbi fejezetekben is sokféle pénzügyi fogalom, művelet sorjázik: kontó, váltó, leszámítolás, pénzláb, cselekvő és szenvedő vagyon, sorsjegy, zálogjegy, állam- és iparpapír stb. A terminológia nemcsak a pénzügyi szolgáltatások nyújtóinak megnevezésében változott az elmúlt másfél évszázadban, maguk a pénzügyi szolgáltatások sem mindig érthetőek a XIX. századi nevükön. Elkélne a könyv végére egy „szószedet”, amely bő lére eresztve leírná, például mi a „regálé-megváltás”, az „aranyjáradék”, a „mobilizáció” és a „fixáció”, a sorsjegy, a reálhitel. Talán akkor az is kiderülne, mi az a titokzatos BC. számla (375. old.), amely a szocializmusban 1957-től újra előkerül mint utazási számla, de hogy a „B” és a „C” minek a rövidítése, azt már senki sem tudja megmondani. A fiatalabbak kedvéért még a váltó vagy a leszámítolás (diszkontálás) korabeli fogalmát sem ártana tisztázni. A „pénzváltást” is el kell magyarázni, hiszen ez sem azonos azzal, amilyen szűken ma használjuk, kizárólag a különböző valuták közötti átváltást értve rajta. Akkoriban a „pénzváltó” leginkább váltóügyletekkel foglalkozott, de beleértve ebbe „külföldi váltók, arany- és ezüstpénzek, állam- és iparpapírok, sorsjegyek és záloglevelek” eladását és vételét is (lásd a Wahrmann és fia cég hirdetését, idézi Kövér, 184. old.).

Megváltozott a banki mérlegek szerkezete és nyelve is. Gyönyörű reformkori nyelvújítás lehetett a cselekvő és szenvedő vagyon, kicsit bánatos is vagyok, hogy e helyett az „aktívák és passzívák”, illetve „eszközök és források” jött divatba szolgai fordításként, én szívesen számítanám „nettó vagyonom” helyett „tisztá hagyatékomat”. A bankmérlegek struktúrája is jócskán átalakult, erre is ki kellene térni a magyarázatokban. Hitetlenkedve nézzük a 271. oldal 1. táblázatát a mobilbankok idegen- és sajátke-arányát, hiszen ez a modern bankolásban elképzelhetetlenül alacsony. Az akkori bankok „tőkeáttétele” (*leverage*) nem egy esetben a 100%-ot sem haladta meg, ma pedig a szabályozó örülne, ha 20-szoros tőkeáttételre le tudná szorítani az idegen és saját tőke arányát. Akkoriban pedig a „tőkés közgazdasági vélekedés 1 : 5 arányt vett természetesenek” (288. old.).

A *merchant-banker*, Kövér György magyarításában a „kereskedő-bankár” a XVIII–XIX. századi Londonban valóban a kereskedőcsaládból kinőtt bankár volt, ma azonban a *merchant bank* a befektetési bankkal azonos, azaz egyáltalán nem kereskedelemfinanszírozással, hanem tőzsdéügyletekkel, részvényekkel, felvásárlásokkal és vállalat-összevonásokkal foglalkozik. Éppen úgy, mint a Kövér által „magánbankárnak” titulált Krausz Simon, aki a mai befektetési bankár archetípusa lehetne. Ezzel szemben a *private bank*, azaz a magánbank leginkább vagyonkezeléssel foglalkozik, viszont betétek elfogadásával, bankjegyek kibocsátásával egyáltalában nem. Nehéz a terminológiának – leginkább a szabályozás hatására zajló – folyamatos

átalakulásával lépést tartani. A Kövér tárgyalta korban egy kereskedőház is felvehette tevékenységei közé a különböző banki műveleteket, nem kellett hozzá külön pénztintézetet vagy hitelintézetet alapítania. A különböző formációk: takarékpénztárak (mint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár), *credit mobilier*-k (mint a Magyar Általános Hitelbank), a kereskedő-bankárok (például a Wahrmann és fia) vagy magánbankárok (a már emlegetett Krausz Simon) a XIX. század közepén, második felében, sőt még a századfordulón túl is egymás mellett tevékenykedve nyújtották a különféle pénzügyi szolgáltatásokat. Nem lévén egységes bankszabályozás, a pénzügyi szolgáltatások elérhetősége a legkülönbözőbb formákat öltötte (és ezért van igaz a Kövér Györgynek, ha azt állítja, hogy a túlzottan institucionalista szemléletű banktörténelem nem tud erről kellően alapos képet adni). A sokféleség miatt azonban nagyon hiányzik az olvasónak egy bevezető fejezet vagy egy záró függelék, amely a tárgyalat sokféle „pénzügyi szolgáltatást nyújtó” céget, családot, egyént egy szép nagy térképen elhelyezné, és a különböző pénzügyi szolgáltatásokban betöltött szerepüket még egyszer összefoglalná. Valójában amit ma „árnyék-bankrendszernek”³ nevezünk, és aminek megszüntetésével, vagy legalább a bankokéhoz hasonlóan szigorú regulálásával próbálkozik az újkori, a nagy pénzügyi gazdaság válság utáni törvényhozó és szabályozó, az a pénzügyi szolgáltatásoknak a „prehistorikus” időkben megtapasztalt sokfélesége.

Lássuk be, hiába ugyanaz sok minden, mégiscsak egy másik pénzügyi világba lépünk a XIX. századi City ajtaján keresztül: sok az ismerős fogalom, sok az ismerős tevékenység, sok a már emlegetett „aha” ráismerés, de azért kelle(né)nek az eligazodást jobban segítő kis magyarázó táblák, szószedetek.

BANKÁROK

„Így múlt el vagy húsz év. Sok idő egy család történetében. Azalatt bejött a váltó, vasút, a vasúttal a nagy fényűzés, pezsgők, havanna szivarok és most már nem Galilei mondta, hogy »mozog a föld«, mert az ugyan meglehetősen közömbös volt, míg csak ő mondta – hanem az volt a baj, hogy most már Kozsehuba János takarékpénztári igazgató (a Tivadar néhai apja) kezdte mondogatni tótosan, hogy »mozogja a föld«. Lehetett pedig ezt a mozgást látni a takarékpénztári könyvekből, az árverési hirdetésekéből és egyebek közt

3 ■ Lásd Zoltan Pozsar – Adrian Tobias – Adam Ashcraft – Hayley Boesky: *Shadow Banking. FRBNY Staff Report*, 2010, 458. szám.

4 ■ <http://mek.oszk.hu/00900/00948/html/01.htm>

5 ■ Nagyszerű áttekintést ad Jókai és a pénz viszonyáról Fried István: Jókai és a pénz. In: Fogarasi György (szerk.): *www.etal.hu Gazdasági teológia* (etal. – kritikai elmélet online 1). 2013. 147–165. old., <http://etal.hu/wp-content/uploads/downloads/2013/10/fried-jokai-es-a-penz.pdf>

6 ■ mek.oszk.hu/00900/00956/00956.htm

7 ■ Török András: *A Lánchíd, mai fénytorésben*. Ingatlanfejlesztői Kerekasztal Egyesület, Bp., 2013.

az elterjedt Kopereczky bárói család némely tagjainak mindég szűkebbre szoruló háztartásából, szemlato mást kopottabb fogataiból és egyre savanyúbb ábrázataiból.”⁴ Ez az idézet akár Kövér könyvéből is lehetne, de ez nem történelem, ez regény: Mikszáth Kálmántól *A Noszty fiú esete Tóth Marival*. Ha alaposan szemügyre vesszük a XIX. századi magyar irodalmat, észrevesszük, hogy valójában bankokról és bankárokról szól. Tehetnénk ugyanezt a XIX. századi világirodalommal is – gondoljunk csak Balzac, Dickens, Thackeray vagy Zola regényeire. A bank és a bankár a XIX. század óta a regények egyik mozgatórugója – nem véletlenül, hiszen a bankok és a bankárok meghatározták a kor gazdasági fejlődésének minőségét is.

A bankár szinte minden második Jókai-regénynek is megkerülhetetlen szereplője. Monsieur Griffárd az *Egy magyar nábobban*, Mr. Lemming *A szerelem bolondjaiban* vagy Kaulmann Félix a *Fekete gyémántokban* – Kövér terminológiájában „magánbankárok – spekulánsok, uzsorások, rossz emberek”. De megvan a „jó magánbankár” előképe is, *A köszívű ember fiaiban*: a zsidó zsbárus, Salamon végül is „mindent jóra fordít”. És vannak becsületes bankárok is, mint Walter Leó („Nem uzsorás. Nemesember a pénzvilágban.” *Enyém, tied, övé*), vagy Traumhold („Jó hírben álló cég volt”) *A lélekidomárban*, akik megmutatják, hogy korrektséggel is lehet milliőkat szerezni.⁵ Mikszáthnál jóval árnyaltabb a bankárok képe: sokkal inkább a törekvő polgárságot, semmint a spekulánst jeleníti meg. A nyitó idézetben szereplő Kozsehüba törekvő ember, aki saját erejéből lett takarékpénztári igazgató, míg a dzsentroid Kopereczky család leszármazottja csak rangjánál fogva ül be a takarékpénztár elnöki székébe. Mikszáthnál már megjelennek a frissen alakuló magyarországi hitelintézetek: a takarékpénztár mellett mindenekelőtt a földhitelintézet. „Megnyomott bizonyos billentyűket (hosszú ujjai vannak a kormánynak), mire kisvártatva hollandi tőkepezések kezdtek mozogni, megalapítva az »Első magyar földtehermentesítő bank- és biztosítóintézetet« 20 millió korona alaptőkével, felosztva száz-ezer darab 200 koronás részvényre”⁶ – olvashatjuk az *Új Zrínyiaszban*, ahol legott Zrínyit teszik meg a bank elnökének (aki kezdetben nem akar zsidóvá lenni, aztán mégis rááll, na, nem a zsidóságra, hanem a bankelnökségre).

Kövér bankárokról, bankár családookról szóló tanulmányaiban visszatérő kérdés, hogy valóban csak intézményi banktörténelem van-e, avagy létezik a „bankárnak”, illetve a „bankár családnak” olyan történelme, amelynek általános a jelentősége. *A pesti City* egyik szépsége, hogy Kövér megmutatja a bankárok, bankár családook fontosságát a gazdaság lassú (1867 után inkább gyors) átalakulásában. A kereskedő-bankárok – Rothschild, Sina, Wodianer, Wahrman és fia, Deutsch Ig és fia – mellett a „magánbankárt” Krausz Simon nem alulbecsülhető alakja reprezentálja.

A kereskedő-bankárok feltérképezéséhez Kövér a korabeli címjegyzékeket használja fel, de a munka

még ezek megléte esetén sem egyszerű, mivel nem mindegyik család, cég tünteti fel tevékenységei között a bankári műveleteket, még akkor sem, ha végez ilyeneket. Nagy valószínűséggel állítható, hogy valamennyi, a kereskedelemről induló, később bank- és tőzsdeügyletekkel foglalkozó kereskedőbankár, de a kutatásnak gátat szab, hogy nincsenek hozzáférhető magánarchívumok. Címjegyzék alapján csak a XIX. század második felétől azonosíthatók azok a bejegyzett kereskedők, akik bank- és értékpapírüzlettel, váltóleszármazással és pénzváltással is foglalkoznak.

Néhány családról külön fejezetben részletes képet is kapunk. „Van-e a tőkének nacionaléja”, teszi fel a szerző a kérdést a Rothschild, a Sina és a Wodianer családot bemutató fejezet legeslegelején, hogy aztán a családok történetét is igazolja, amit a fejezet elején leszögezt: „a hitelnyújtást nemzetközi konzorciumok bonyolítják le, amelyek különböző nemzetközi tőkepiaci centrumokat fognak át” (175. old.). A Rothschild család a frankfurti Judengasséból rajzott szét, az öt fivér öt pénzügyi fővárost képvisel: a londoni, a párizsi, a frankfurti, a bécsi és a nápolyi Rothschild-bankház egymással mindenkor szorosán kooperált (mint azt majd a Magyar Általános Hitelbank egyik ügyleténél is látjuk). A Sinák a Török Birodalomból származnak, a görög Moschopolisból, azaz a mai Albániából, és innen keveredtek Bécsbe. Itt ismét ránk köszön Jókai Mór: „A hagyomány szerint Jókai Mór *Az aranyember* főszereplője, Tímár Mihály alakjának megrajzolásához felhasználta a Sina család egyik őseinek regényes meggazdagodását, aki megörökölte egyik üzlettársának, a török szultán által kivégeztetett török pasának minden vagyonát.”⁷ A Wodianer család Csehországból érkezett Bécsbe, és szintén jelentős kereskedői és bankári hálózatot működtetett. A történet egy adott pontján természetesen mindhárom család nemesi címet és előnevet szerez (kap). A kereskedő-bankárok – nem kétséges – legnagyobb számban a zsidó kereskedőcsaládokból nőttek ki, a leghíresebbek, legnagyobbak mind zsidók voltak, de mint épp *A pesti kereskedő bankár ezüstkora* című fejezetben (111–173. old.) megtudjuk, számos protestáns vallású is volt közöttük. Kövér kiemeli a három család eltérő viszonyát ősei hitéhez: a sokkal inkább internacionális Rothschildok és Sinák megőrizték őseik zsidó, illetve görögkeleti vallását, míg a Monarchiához szorosabban kötődő Wodianerek már korán kitértek, és hithű katolikusok lettek.

A három bankház egymás versenytársa – de számos közös konzorciális ügyletük is volt. Ebből az egyik legnevezetesebb és számunkra talán a leglényegesebb a Lánchíd építésének nagyjából a mai PPP-konstrukciónak megfelelő finanszírozása. Sina György (avagy Georg), az alapító Sina Simon fia, a korabeli Monarchia egyik leggazdagabb pénzembereként a Lánchidat finanszírozó konzorcium alapító tagja volt, sőt ő vette rá a másik két nagy bankár családot a Széchenyi megálmodta terv finanszírozására. 1839 májusában a részvénytársaság szerződést kötött az állammal, amelyben

vállalta a híd felépítését. A sikeres építést és működtetést követően – egy mesebeli, a mai Magyarországon nem igazán tapasztalt PPP-konstrukció lezárásaként – 1870-ben a Lánchíd állami tulajdonba került. A történelmi források szerint mindenki elégedett volt az ügylet egészével. Ilyen is volt valaha Magyarországon.

A magyar állam később is a fenti konzorcium segítségére szorult, amikor az 1873-as krach után hitelt kényszerült felvenni, és – ez ismerős történetet napjaink Magyarországon – az első tárgyalásokon szereplő 5 millió forint helyett végül is 153 milliós konzorciális kölcsön lett az ügyből. 2008-ban ugyanilyen döbbenetes méretűnek tűnt az IMF-től felvett 20 milliárd eurós hitel, hiszen az akkori kvótánk alapján egy számjegyű hitelre lettünk volna jogosultak. A lyukak mindig nagyobbak, mint előszörre látszanak – igaz, az IMF-hitelnek alig több mint felét kellett csak lehívni, és a 2010-ben indított nemzeti gazdasági szabadságharc során azt is maradéktalanul visszafizettük. Pontosabban némileg drágább piaci hitelre cseréltük, amelyet ugyanúgy a „nemzetközi pénzvilág” finanszírozott – igaz, nem a Rothschildok, és nem az IMF.

A tanulmánykötetben a másik két, külön is elemzett bankárcsalád, a Wahrmannok és a Hatvany-Deuschok, nemcsak kiváló kereskedői és pénzügyi érzékűkről, hanem tudomány- és kultúrapártolásukról is ismertek. A Hatvany-Deutsch család leszármazottjáról, Hatvany Lajosról mindenki tudja, hogy nélküle a XX. század elején nem lett volna magyar irodalmi élet. A legendával ellentétben – Kövér sajnálatos módon mindig a levéltári tényekhez, nem pedig a múltunkat sokkal elviselhetőbbé tevő legendákhoz ragaszkodik – Hatvany Lajos soha nem lépett be a családi cégbe, nem volt cégtárs (csak a „kiöntésből”⁷⁷ részesült, vö. 204. old.): „Sándor két fia, Lajos és Ferenc érdeklődése egészen más irányba vitt. Hogy ezt a művészettörténet másként értékeli, mint mondjuk a gazdaságtörténet, az szinte természetes. Elég itt összekötő szálként a Buddenbrook-effektusnak nevezett jelenségre gondolnunk.” (202. old.) Egy későbbi, XX. század végi, állami tulajdonú bankját a csőd szélére vivő, ámde nagy művészetpártoló hírében álló bankigazgatótól Hatvany bárót az különböztette meg, hogy ő a saját pénzét és nem a betéteseiét fordította bőkezű kultúrafinanszírozásra.

Wahrmann Mór, aki már húszéves korától cégjegyző volt az ősi üzletben, később az Angol-Magyar Bank egyik alapítója és igazgatója lett, de pénzváltó üzletét már az 1873–1901-es nagy krach előtt bezárta. Mindez nem akadályozta meg abban, hogy 50 000 forintot hagyományozzon közérdekű és kegyeleti célokra, ezen belül 10 000 forintot a Magyar Tudományos Akadémiának egy pályadíj alapítására.⁸

Az olvasó belefeledkezik a családtörténetekbe, a XIX. század második felében tevékeny, valóban kiemelkedő magyar pénzemberek életébe, és csak fél szemmel veszi észre azt a filológiai alaposságot, amellyel Kövér György a regényes családtörténeteket feldolgozza, leporolva róluk a legendák bíborporát,

célgönyvek, adósságlevelek, korabeli hirdetések, leltárok aprólékos feldolgozásából származó tényekkel szembesítve őket. A „zsurnalisztikus legendárium” helyett korabeli tényeken, számokon, információkon alapuló elemzést kapunk. Kövér Györgyből soha nem is lesz Jókai Mór vagy Lengyel László, a múltat átpoetizáló, a tényeken könnyedén átsikló nagy mesélő. Ugyanakkor a múlt Kövér-féle megközelítése nemcsak hitelesebb, de semmivel sem kevésbé izgalmas történeteket eredményez.

A Rothschild, Wodianer, Sina, Deutsch-Hatvany, Wahrmann kereskedő-bankár családok mellett rajzolja meg Krausz Simon, a négyszer tönkremenő és háromszor újrakezdő „magánbankár” hiteles portréját is. A Kövér rajzolta pályakép senkit se tartson vissza attól, hogy elolvassa Krausz Simon emlékiratait,⁹ legfeljebb több kritikával olvassa majd. A Krausz-pályakép azt a benyomást kelti, hogy Kövér mint-ha a „kereskedő-bankárokat” mint embereket többre tartaná, igaz, a párhuzamos „új típusú emberek”, a „homo novusok” közül még mindig inkább a „jelen-ségnek” tekinthető Krausz áll közelebb hozzá, mint a „részvényrabló Peter Munk”. Krausz, a befektetési bankárok előképe igen sok mindenben hasonlít mai pályatársaihoz: „Nem számítol le váltókat, nem ad hiteleket, hanem alapít, társaságokat hoz össze, azokat elkészíti, felneveli, piacra hozza.” (202. old.) Ám ismét ki kell emelnünk, hogy Krausz a saját pénzét (is) kockáztatta üzletei során, és csődbe jutásakor kifizet-te hitelezőit.

BANKOKRÓL

A magyarországi intézményesülés, a részvénytársasági formába szervezett bankolás csirái is a XIX. században sarjadnak ki. A bankárdinasztiákról és a banki intézményekről szóló történetek összekötő darabjának is tekinthetjük a Magyar Általános Hitelbank (MÁH) igazgatóságáról szóló tanulmányt, amelyben nemcsak az igazgatóság feladatkörének és konstrukciójának változása izgalmas, hanem azoknak az igazgatóság tagoknak a sorsa is, akik részben „ősi” nemesi, részben frissen nemességet szerzett bankárcsaládokból származtak. Az a rendkívül aktuális mai dilemma, hogy az igazgatóság operatív szerv, stratégiai irányítótanács, vagy pedig csak amolyan „felügyelőbizottság” legyen-e, gyönyörűen visszaköszön a MÁH igazgatóságának, igazgatótanácsának, felügyelőbizottságának, ügyvezetésének kalandos át- és újraszervezéseiben. Ebből az is világosan kiderül, hogy attól, hogy valaki

8 ■ 2003 óta a Magyar Tudományos Akadémia ismét kiadja a Wahrmann-díjat a tudomány, a kutatásfejlesztés támogatásában a gazdasági és állami élet területein tevékenykedő, kimagasló érdemeket szerző személyeknek és szervezeteknek. Így Wahrmann Mór-díjas többek között Bogsch Erik, Búvár Géza, Csányi Sándor, Demjén Sándor, Járai Zsigmond, Lámfalussy Sándor és Straub Elek.

9 ■ 1937 után ismét megjelent magyarul: *A pénzember (egy magyar bankár élettörténete)*. Krausz Simon. Kossuth, Bp., 1991.

egy bank „igazgatója”, még nem lehet tudni, mekkora a felhatalmazása, mert attól függ, melyik testületben és éppen mikor igazgató. A bankon belüli párhuzamos „hatalmak” kialakulása, majd megszüntetésük kísérlete bármely mai bank vezető testületeire is jellemző lehet. Az, hogy nem mai bankokról van szó, inkább csak az igazgatósági jogkörök felosztásából derül ki, ahol olyan feladatokat találunk, mint reálhitel, ingatlanok, gőzmalom (!), konzorciális ügyek, áruüzlet – só és dohány (!), bank- és tőzsdeügyletek vezetése, leszámítolás... Bár az „államigazgatási kapcsolatokért” felelős ügyvezető igazgatót esetleg hamarosan újra megtalálhatjuk a mai magyarországi bankok felső vezetésében is.

A bankokról szóló tanulmányok egyik fő kérdése a modernizáció kelet-európai sorsa: „Amióta az eszemet tudom, a modernizációt hol temetjük, hol pedig feltámadni látjuk haló poraiból. Közép- és Kelet-Európában ráadásul ez hosszabb távú történeti problémának tűnik: a 19. század második fele óta több alkalommal került napirendre az ország tervezett modernizációja, s mégis mindmáig befejezetlenként tartják számon. Hacsak nem az örök folytonosság a modernizáció legfőbb sajátossága, akkor vagy a modernizációval, vagy a térséggel kell, hogy legyen valami baj.” (267. old.) És a banktörténelem kinosan jelzi vissza a modernizációs paradigma ellentmondásait: a napjainkban zajló bankrendszeri folyamatok sokkal kevésbé mutatják az Európához felzárkózás, a modernizáció jeleit, mint a XIX. századiak.

A részvénytársasági bankforma a XIX. század elején jelent meg térségünkben, és a frissen (1819-ben) alapított osztrák takarékpénztár, az Erste hamarosan magyar kommanditokat nyitott, azaz meglévő kereskedőcégekkel szerződött betétgyűjtésre, amit azonban a hazai banktörténetírás sokáig nem létezőnek tekintett. Az Erste több mint másfél évszázad múltán, 1997-ben a Mezőbank felvásárlásával jelent meg újra a magyar piacon, hogy gyors növekedéssel és a Postabank felvásárlásával az ország öt vezető bankháza közé emelkedjen. Kövér György könyvének olvasása közben hallom a hírekben, az Erste kétségbeesetten próbálja bizonygatni, hogy a kormányzati nyilatkozatok és sajtótárlatások ellenére nem kíván kivonulni Magyarországról, bízik az ország jövőjében, felzárkózásában, modernizációjában. A „csata” egyelőre döntetlenre áll, de számos, a kilencvenes években ide települt vagy akkor megerősödött külföldi bank láthatóan feladta, hogy a kis Kárpát-medencében valósítsa meg modernizációs elképzeléseit – és valóban távozik. A távozás oka nem ugyanaz, mint a kiegyezés környékén létrejött magyar bankok némelyikének (pl. Angol–Magyar Bank) a piacról való kihullása idején: nem a tőke hiányzik. A bizalom és a jövőbeli modernizációba vetett hit sápadt meg az utóbbi egy-két évben. A kiegyezést követő „gründolási láznak” – 1867 és 1873 között Bécsben 63 bank létesült, Pest-Budán 22 (305. old.) – megvoltak a maga áldozatai, de a maga sikertörténetei is. A mai bankolási helyzethez képest

a tőkehiányos, a század második felében gyakran dúló válságok által megtépázott bankok története mégis sokkal több optimizmust sugároz: az egyik bank bukásának tanulságait a másik fel tudta használni, és végül is a XX. század elejére stabil pénzügyi háló alakult ki az országban. Azok a bankok, amelyekben a hazai és külföldi tevékenység összecsiszolódott és belesimult a hazai feltételekbe, azok a bankok, amelyek képesek voltak valóban univerzálissá válni – nagy eséllyel élték túl a válságokat.

A legizgalmasabb kétségtelenül a kor legnagyobb bankja, a Magyar Általános Hitelbank függetlenségének kérdése. Kövér megint csak az eredeti dokumentumokhoz nyúl, a (sajnos hézagos) irattári anyagok, naplók, korabeli sajtóközlemények alapján tárja fel a valós történetet. Vajon valóban a „Rothschildok bankja” volt-e a MÁH? Ezzel a legendával sajnos már a történet elején le kell számolnunk. A tények, főleg az irattárakból és írásos feljegyzésekből előbányászott tények kellemetlen tulajdonsága, hogy legszebb emlékeinknek is ellentmondhatnak: a korabeli feljegyzéseket tanulmányozva Kövér egyértelműen megállapítja, hogy „a bank eszméje nem a Creditanstalt vezetői és nem is a Rothschildok fejből pattant ki” (311. old.). Alapításkor a Rothschildok és a CA persze szereztek részesedést a MÁH-ban, de például a CA által alapított fiók és a Hitelbank három évig párhuzamosan működött egymás mellett, és csak 1871-ben léptek kartellra. Az 1871-es szerződés, amely valójában együttműködési megállapodás arról, hogy a MÁH bank- és áruosztályaként működik a Creditanstalt pesti fiókja, sokáig teljes feledésbe merült. Nem illett a hazai kapitalizmus fejlődéséről szóló történet fősodrába. A kartellmegállapodás megszüntetése pedig egyáltalán nem illett bele a hazai történetírás szokásos fejtegetéseibe a monopolkapitalizmusról: „hogyan egy nagybank önállósulási törekvése éppen a századfordulón szabadította meg magát külföldi »gazdájának« gyámkodásától, végképp nem illett bele a külföldi tőke imperialista függőséget gyártó elméletébe.” (310. old.) Ez a szembenállás a gazdaságtörténet némelykor sematikus felfogásával a könyv egészét áthatja. A különböző bankár- és banktörténeteken keresztül Kövér György nemcsak a kereskedő-bankároknak, a magánbankároknak, a *credit mobilier*-knek a magyar gazdaságban betöltött fontos szerepét mutatja be, de egyben cáfolni kívánja a történelemtanításban és -kutatásban gyakran visszakösző „kereskedőtőke, ipari tőke, finanszírozás, idősorba rendezett szentháromság” (207. old.).

A MÁH kapcsán Kövér két vonalat vizsgál párhuzamosan, és próbálja megválaszolni a kérdést, „kié” is egy bank, ki rendelkezik vele a „posztok betöltésénél, az üzletek és a nyereség felosztásakor”. Az egyik vonal az „üzleti vonal”: vajon hogyan alakult a kartellszerződés idején az üzletirányítás, a finanszírozás és a nyereségmegosztás? A másik vonal a részvénytulajdonlás és így a beleszólás az igazgatóság stratégiai ügyeibe. A kartellszerződés idősoros elemzéséből

egyértelműen látszik, hogy a Magyar Hitelbank lépésről lépésre távolodott a „nagy testvértől”. Az akkori MÁH igen sikeres, jelentős nyereséget termelő bank volt, amelyik lassacskán ki tudta vásárolni a bank- és áruüzletágot a CA-tól, és ettől sem tőkehelyzete, sem finanszírozása nem ingott meg. „Nyilván meredeken hangzik, de mégis meg kell kockáztatnunk az állítást: [...] a hetvenes évek második felében a MÁH nemhogy külföldi folyószámlahitelt vett volna igénybe, hanem a Creditanstalt tartozott neki.” (317. old.) Az egyre nagyobb önállósodás a folyó üzletben nem jelentette azt, hogy a részvényesi struktúra megváltozott volna: a CA–Rothschild-csoportnak nemegyszer abszolút többsége volt a közgyűléseken, és részesedésük sosem csökkent egyharmad alá. Tehát erős bécsi tőkeháttér – független finanszírozású hazai üzlet. „A századfordulóra a Hitelbank menedzsmenete Kornfeld vezetésével valóban egyre nagyobb szuverenitásra tett szert, de nem egyszerűen Auszriától, hanem az osztrák és magyar tulajdonosok fölé kerekedve.” (331. old.) A Magyar Hitelbank története véget ért az államosítással, a Creditanstalté folytatódott: Ausztria legjelentősebb bankja fokozatosan vesztett hajdani patinájából, először 1997-ben, egy politikai botrányral terhelt akció keretében részvényeit eladták a „vörös” BankAustriának, majd 2000-ben a formálisan még nem is fuzionált két bankot eladták a német HVB-csoportnak, amelyet viszont 2005-ben az olasz Unicredit vásárolt fel. Az Anselm von Rothschild által alapított Creditanstalt gyakorlatilag eltűnt a pénzügyi élet színpadáról. Ez a történet azonban kívül esik elemzett könyvünk spektrumán.

Visszakanyarodva a MÁH történetéhez, fel kell tennünk a kérdést: vajon nem ugyanennek a nemzeti identitást fokozó önállósodásra törekvésnek vagyunk-e ma is tanúi, amikor a miniszterelnök meghirdette az „50 százalékból magyar tulajdonú bankszektor” ideáját? Azok a bankok azonban, amelyeket ma a „nemzeti tőke” ki kíván vásárolni, évek óta nem nyereségesek, tőkehelyzetük eddigi anyabankjuk révén stabil, anyabankjuktól komoly folyó finanszírozást élveznek, valójában ez – jelenleg igencsak visszafogott – üzleteik forrása. A vevőként emlegetett bankok ezzel szemben nem igazán tőkeerős kisbankok, amelyekről nehéz elképzelni, hogy a jövőben a kieső anyabanki finanszírozást önerőből könnyedén tudják pótolni forintban és devizában, így elég komoly tőke- és finanszírozási problémával szembesülnek a lehetséges felvásárlás során. A mai „nemzetiesedő” tendencia tehát csak a legértéktelenebb összehasonlításban hajaz a régi történetre: önálló, a külföldi finanszírozástól független tevékenység kialakulásával még sokáig nem számolhatunk, miközben a tőke színe lehet, hogy megváltozik. Csak azt nem tudjuk, kinek lesz ez jó – de érdemes a *Bankszervezéstől a bankcsonkolásig* tanulmány vérfagyasztó történetét újragondolni. Nem is olyan nehéz dolog a bankok államosítása és egy új speciális bankrendszer kialakítása. Néhány törvénnyel, rendelettel megoldható – bár a koncepció

akkor is jelentősen alakult menet közben. A korszakot jellemző „hevenyészettséget és áttekinthetlenséget a bankállamosítás és maga a specbanki szervezet hozta létre” (375. old.). Az államosított bankszektor első éveit leíró történet utolsó mondata is tanulságos: „A Pesti Magyar Kereskedelmi Bankból megmaradt bankcsonk felszámolását végül 2003. október 28-án rendelték el, és a cég törlésére 2009. március 5-án került sor.” (377. old.) Hosszú a múlt.

AZ OSZTRÁK-MAGYAR BANK KIALAKULÁSA

Kövér a Magyar Nemzeti Bank történetének egy hosszabb korszakát már megírta a hányattatott sorús MNB-történetben.¹⁰ Most átdolgozva, lekerékítve adja közre a „két bankrendszer kialakítása versus binacionális bank létrehozása” vitát. A Nemzeti Bank minden ország történetében speciális helyet foglal el, mint az Egy Gyűrű: „Egy Gyűrű mind fölött, Egy Gyűrű kegyetlen, Egy a sötétbe zár, bilincs az Egyetlen.”¹¹ Az 1708-as *Act of Parliament* mondta ki, hogy legfeljebb hat partnere lehet annak a banknak, amelynek bankjegy-kibocsátási joga van – és véletlenül ennek a kritériumnak épp a Bank of England felelt meg. Ezt a nyílt versenykorlátozást ugyanakkor még a szabad piac atyja, maga Adam Smith is helyeselte. Mert az „egy bank” tud valamit, hatalma van, különleges. Ha egy nemzet önállóvá válik, az első lépés a kormányalakítás után, hogy létrehozza saját nemzeti bankját.

A Magyar Nemzeti Bankról szóló megállapodás kimaradt (vagy szándékosan kifelejtődött?) a kiegyezést jelentő osztrák–magyar megállapodásból, így a „dualizmus kora” úgy kezdődött, hogy jegybankként, központi bankként az 1817-es császári pátenssel kizárólagos bankjegy-kibocsátási és -leszámítolási jogosítványt szerző Osztrák Bank és lerakatai működtek a birodalomban.

A kiegyezés környékén két, homlokegyenest ellenkező elképzelés alakult ki, majd halt el: az egyik a Lónyay-terv, amely új pénzláb alapítására és a bécsi jegybank likvidálására tett javaslatot, illetve a titokzatos „vöslai megállapodás”, amely szerint marad az ONB, és Magyarországon egy fiók jön létre megfelelő dotációval. Mivel azonban egyik javaslat sem került

10 ■ *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. köt. *Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924*. Szerk. Bácskai Tamás. Szerzők: Soós László, Kövér György, Pogány Ágnes, Péteri György, Pécsi Vera. KJK 1993.; II. és III. köt. szerző: Botos János. KJK, Bp., 1999., illetve KJK, Bp., 2004.

11 ■ A Gyűrűk verse. Réz Adam fordítása.

12 ■ Katona József 1821-es tanulmányának eredeti címe így hangzott: „Mi az oka, hogy Magyarországon a játékszíni költő-mesterség lábra nem tud kapni?”

13 ■ *A Magyar Nemzeti Bank története*.

14 ■ Király Júlia – Májor Beáta – Várhegyi Éva: *Az OTP 50 éve*. Kiadatlan kézirat, a szerzők birtokában, 1999.

15 ■ Kövér György: *A magyar Külkereskedelmi Bank története dokumentumokban és visszaemlékezésekben*. Magyar Külkereskedelmi Bank, Bp., 2000. A nagy közkönyvtárakban hozzáférhető, és a számozott példányok (!) antikvár forgalomban itt-ott fellelhetők.

be a kiegyezésről szóló törvénycsomagokba, a kiegyezés utáni létbe a két ország nem tisztázott jegybanki rendszerrel ment bele. Ebből persze az is tanulság, hogy miként kormány nélkül is hosszasan ellehet egy ország (gondoljunk a közelmúlt belga kormányválságára), jegybank nélkül ugyancsak létezhet (noha sokkal nehezebb).

Ez a történet *A pesti City örökségének* talán legizgalmasabb fejezete – bár ebben a recenzens nem is tagadott elfogultsága is benne van. A vöslai megállapodás, amelynek előzményeiről, a két pénzügyminisztérium tárgyalásáról nincs írásos feljegyzés, és a magyarországi parlamenti bizottság tehetetlensége (terjedelmes, ámde megegyezés nélküli irathalmok gyártása) annyira napjaink konfliktusairól szól, hogy az ember néha elfelejti, mikor is történt mindez.

Amikor már végre úgy tűnik, hogy megállapodás születik a közös valuta értékállóságáról, és az osztrákok dolgoznak a duális jegybank előkészítésén, a magyarok törvényt írnak a független magyar jegybankról (csak aztán mégsem terjesztik az Országgyűlés elé). Törvénytervezetek, tárgyalások, betartott és felrúgott megállapodások, áthatolhatatlan problémát jelentő technikai részletek, hozzáértők és amatőrök – az állam és az üzlet határán élő „egy bankok” (jegybankok) mindennapjai. 1876. október 23-án (jeles dátum!) születik meg végre a két PM közös jegyzéke az Osztrák–Magyar Banktársulásról, a jegybank dualizálásáról. Az idő is sürget: az Osztrák Nemzeti Bank 1817-ben kiadott szabadalma éppen lejáróban van, kinnal-keservvel hosszabbítgatják napról napra (ismét egy „aha”-érzés), hogy az új törvény megszületése utolérje a szabadalma lejártát. A várva-várt egyezség helyett érkezik meg az osztrákok 1877-es ellenjavaslata az egyértelmű osztrák szupremáciával. A tárgyalások újrakezdődnek. 1878. szeptember 30-án jön létre az új, kompromisszumos törvény alapján az Osztrák–Magyar Bank, a Monarchia binacionális jegybankja. A megállapodás a hosszú, szinte reménytelennek tetsző előkészítő processzushoz képest meglepően jó, működőképes kompromisszumot tartalmaz – az ekkor lefektetett alapelvek részletein a későbbiekben módosítottak ugyan, de az alapvető konstrukció a Monarchia hátralévő életében jól működik. A Monarchia felbomlását követően, némi hanyattatás után, 1924. május 24-én létrejön a független, önálló Magyar Nemzeti Bank.

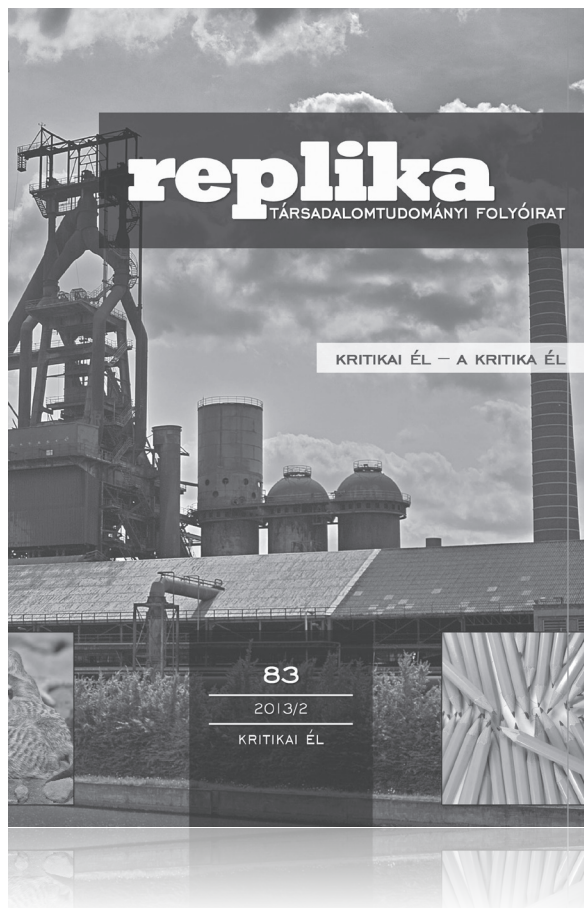
„MI AZ OKA, HOGY MAGYARORSZÁGBAN A BANKTÖRTÉNELEM-ÍRÁSLÁBRA NEM TUD KAPNI?”¹²

A kötetben az első két tanulmány próbál a kérdésre válaszolni. Az első a megrendelő és a források hiányát emeli ki. Banktörténelem megrendelője általában maga a bank. Ez jó is, meg rossz is. Jó, mert a banknak általában van pénze, hogy a kutatót megfizesse. És rossz, mert a bank nem mindig azt akarja látni magáról, amit a kutató tükre mutat. Először is a történelmi múltját szeretné látni: minél rövidebb a

tényleges élete, annál inkább szeretne legalább a dákoromán kontinuitáshoz hasonlatos történelmet álmódni magának. A skrupulózus kutatóra könnyen rásül a „túlzottan tudományoskodó” bélyeg: túl aprólékosan ragaszkodik a történettudomány eredményeihez, képtelen „kellő” nagyvonalúsággal kezelni a rendelkezésre bocsátott hézagos tényanyagot. Így aztán a banktörténetek feljegyzői igen gyakran nem történet-tudósok, de nem is levéltárosok, hanem az adott bank jelen- vagy múltbeli alkalmazottai, akik kezéből nem mindig forrásértékű alkotás kerül ki. A magyar banktörténelem-írás egyik legnagyobb fiaskója a Magyar Nemzeti Bank történelmének megírásához fűződik: az első kötet gazdaságtörténészek által jegyzett tanulmányait túlzottan „tudományosnak” ítélték, a további köteteket már más szemléletben, a korábban elkészült kéziratokat mellőzve, egyetlen szerző jegyzi.¹³ Az 1945 utáni banktörténelmek általában banki megbízásra, egy-egy évfordulóhoz kötődve készülnek el, nemegyszer jelentős késéssel. Az Országos Takarékpénztár első húsz évét áttekintő kötet csak 1994-ben jelent meg, az ötvenedik születésnapra elkészült kézirat¹⁴ pedig – miután a szerzők a bank megrendelte bizonyos változásokat nem voltak hajlandók végrehajtani – sosem került nyomdába. A Magyar Külkereskedelmi Bank egy főleg XIX. századdal foglalkozó történést kért fel ötvenéves történelme megírására, nevezetesen Kövér Györgyöt.¹⁵ Tudomásom szerint a könyv maga nyilvános kiadásban sosem jelent meg, csak számozott példányok készültek belőle, de a szerző állítása szerint „a banktörténeti monográfia elkészült és megjelent” (379. old.). Mindenesetre *A pesti City* olvasóinak szerencséjére két tanulmány a Külkerbankról megjelent a kötetben.

A banktörténet-írást akadályozó másik, talán az előzőnél is súlyosabb probléma a kutatók számára hozzáférhető megfelelő forrásanyag hiánya. Az 1948-as államosítással a banki iratanyagok levéltárba kerültek, a levéltári kutatást pedig a banktitok valószínűleg totális félreértelmezése ma is akadályozza. A harmadik ok, amely miatt a magyar banktörténelem még ma is fehér foltokkal teli terület, a pezsgő szakmai közélet, a rendszeres konferenciák, annalesek hiánya. Mindennek ellenére azért léteznek fiatalabb gazdaságtörténészek, akik tán épp Kövér tanár úr biztatására a banktörténelemben is jelentőset alkottak (gondolok a kötetben is sokat hivatkozott Pogány Agnesre, Tomka Bélára).

A kötet egyes írásai valóban nem a magyar banktörténet-írásban megszokott „elmesélős”, a jelenből visszavetítő narratívát követik, hanem – és remélem, ezt sikerült az előző részekben bizonyítani – szigorú forráskritikával, a korabeli, különböző helyekről előbányászott források szakszerű elemzésével tárják fel a történeteket. Ha ez a „túlzott tudományosság”, akkor szakmai minimumként kellene előírni, nem pedig megtagadni. Kövér György minden lehetséges forrást igénybe vesz: visszaemlékezést, korabeli címjegyzékeket, korabeli pénzügyi kimutatásokat, korabeli sajtót

Társadalmi problémák kritikai perspektívában

Szerkesztette:
Fáber Ágoston

Bevető	7
Farkas Attila Márton A baloldaliság útvesztői és zsákutcai	9
Bartha Eszter „Ez a piacgazdaság minket padlóra küldött”. Munkásság és munkástudat a mai magyarországon	59
Mészáros György A közoktatás válsága? Problémák és reformkísérletek kritikai szemmel A közoktatás és válságai	75
Replikázás a szocializációs közegekről	
Nagy Ádám Szocializációs közegek	93

stb. Számára mindenütt fontos a folytonosság kimutatása: annak igazolása, hogy a banktörténet egyes fejezetei szervesen épülnek egymásra, hogy nem szabad mindig újabb és újabb nulla kilométerköveket lerakni. Külön örömmel számol be arról, hogy a Magyar Külkereskedelmi Bank történetének megírásakor a régi bank alkalmazottaival is sikerült beszélnie, akik még pontosan emlékeztek a „folytonosságra” is, nem csak a „szakadásra”.

A kötetet a szerző Gajáry István emlékének ajánlotta. Egy levéltári kutatásból megszületett könyv az egyik legkiválóbb levéltárosnak, aki azonban már csak posztumusz kapta meg a levéltárosok Gárdonyi Albert Emlékérmét.

A pesti City örökségét a Fővárosi Levéltár adta ki. Nem az Akadémiai Kiadó. Nem valamelyik bank magánkiadásban. Sőt bank a kiadást nem is támogatta. Az újkori Wahrmann Mór-díjasok egyike sem támogatta. Az egyetlen támogató a Közép-európai Brókerképző Alapítvány volt. Jól tette, hogy támogatta. *A pesti City öröksége* példaértékű bizonyíték arra, hogy a magyar banktörténet-írás a mához szól, történetei, elemzései a mi tanulságaink. Hogy néha nagyobb bajokat némi józansággal elkerülhessünk. □

„AZ ÁLLAMCSÖD VESZÉLYE MEGINT ELHÁRULT”

BENCZES ISTVÁN

Mihályi Péter:

**A magyar gazdaság útja az adósságválságba
1945–2013**

Corvina Kiadó, Budapest,
2013. 207 oldal, 2690 Ft

Magyarországon egy viszonylag rövid időszakot leszámítva (a kilencvenes évek második felétől a kétezres évek legelejéig) az eladósodás – különösen az állam adóssága – folyamatosan feladta a leckét a mindenkori gazdasági vezetésnek. Csakhogy az eladósodás folyamata nem egyszerűen külső, a gazdasági szereplők által nem befolyásolható adottság. Eppen ellenkezőleg: az eladósodás egyáltalán nem függetleníthető a gazdasági szereplők és különösen a gazdasági vezetők (vagy ha úgy tetszik: politikacsinálók) preferenciáitól. És ehhez még csak nem is kell azt feltételeznünk, hogy akik a gazdasági folyamatokra hatással vannak, hatalmukkal visszaélve eleve kárt kívánának okozni a többségnek, vagy esetleg ne lennének tudatában tetteik hosszú távú következményeinek. A szomorú valóság az – és erre Mihályi Péter könyve kiválóan mutat rá –, hogy ami politikai értelemben (és rövid távon) racionális, az gyakorta szöges ellentétben áll a gazdasági ésszerűséggel. Magyarországon, ahogyan ez a könyv is jelzi, az adósságválság poklába vezető út bizony sokszorta jó szándékkal volt kikövezeve.

Még mielőtt a jó hetven esztendőátölelő időutazásra invitálna bennünket a szerző, első mondatával rögtön provokál, amikor leszögezi: „Hazánkban két évtizede a vízcsapból is a válság folyik. Nem csoda, hogy ezért a közvélemény többsége is úgy hiszi, úgy érzi, hogy az ország a társadalmi-gazdasági válság állapotában van. Akik ezt a szót használják, nem alakoskodnak, tényleg így gondolják. Ez a diagnózis azonban téves.” (11. old.) Az elsőre meglepetésként ható kije-

lentes (hiszen a gyanútlan olvasó valószínűleg éppen abban a reményben fog a kötet olvasásába, hogy megtudja, miként jutott országa adósságválságba) azután értelmet nyerni látszik a következő három oldalon, ahol kiderül, hogy Mihályi a „válság” kifejezést a nagy, kataklizmatikus változásokra foglalja le. Márpedig mind ez idáig „Magyarországon egy igazi társadalmi-gazdasági válság egyetlen ismérve sem fordult elő” (uo.). Ilyen ismérvek szerinte a területi integráció meg bomlása, a sorozatban fenyegető kormányválságok, a bankbetétek befagyasztása, a tömeges menekülés a hazai fizetőeszköztől, a tömeges sztrájkok, leállások stb. Mindazonáltal leszögezi: válság nincs még, ám van recesszió, és kialakult az adósságcsapda is. Ezért azt vizsgálja, „miként jutott ebbe az állapotba a magyar gazdaság, és mi várható a közeljövőben” (12. old.).

Hogy a magyar eset a közép-európai társaihoz képest értelmezhető legyen, Mihályi előbb történeti és egyben összehasonlító áttekintésre invitálja az olvasót. E néhány oldal egyik legfontosabb üzenete, hogy Magyarország a második világháború utáni időszakban – a transzformációs recessziót leszámítva – igenis képes volt jelentős gazdasági növekedésre, ám ez nem volt elegendő ahhoz, hogy felzárkózzon az előtte járó országokhoz, így például a magyar „utolérési vágy” (lásd még később) talán legkonkrétabb mintájához, a szomszédos Ausztriához. Szomorúan állapítja meg, hogy a felzárkózás (vagy reálkonvergencia) „inkább kivétel, mint főszabály” nemcsak régiókban, de az egész világon is (18. old.). Az, hogy Magyarország nemigen volt képes előrelépni a világ országainak fejlettségi rangsorában, nem azt jelenti tehát, hogy az ország „kirívóan rosszul teljesített”, hanem azt, hogy „1946 és 2012 között sem sikerült kiemelkedően jó eredményt produkálni” (20. old.). A magyar és a referenciapontnak választott nyugat-európai, illetve posztoszocialista országok fejlődési pályájának és eredményeinek (illetve magyar szemszögből eredménytelenségének, kudarcának) összevetése lehetőséget ad Mihályinak arra, hogy feltegye azt az általánosabb kérdést, amelynek függvényében az eladósodási folyamatot is vizsgálja: melyek a magyar fejlődési kudarc alapvető okai, tényezői?

A második fejezetben a kudarcnak négy okát azonosítja. Az első – a földrajzi elhelyezkedés – azonban rögvest fölvet egy problémát. Mihályi ugyanis írásának látásmódját és vizsgálati módszerét Acemoglu és Robinson először 2012-ben megjelent *Why Nations Fail* című kötetével rokonítja.¹ Acemoglu és Robinson kifejezetten nagyközönségnek szánt könyve rend-

1 ■ Daron Acemoglu – James A. Robinson: *Miért buknak el nemzetek?* HVG, Bp., 2013. Daron Acemoglu – aki egyébként a John Bates Clark-érem birtokosa és a közgazdasági Nobel-díj egyik várományosa – munkássága nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a politikai gazdaságtan mára a közgazdaság-tudományi főáram része, amit az elmúlt évek közgazdaság-tudományi Nobel-díjai is jeleznek. Acemoglu (és szerzőtársai) munkáinak is köszönhető, hogy a mai magyar huszon- és harmincéves közgazdász-generáció számára a politikai gazdaságtan nem egy letűnt kor és rendszer rossz emléké maradványa, hanem kifejezetten trendi, szeretnivaló és művelésre (figyelemre) érdemes terület.

szerszinten próbál meg arra a már Adam Smith is foglalkoztató kérdésre válaszolni, hogy egyes nemzetek miért sikeresebbek másoknál. Ha komolyan vesszük Mihályi hivatkozását rájuk, akkor feltételezhető, hogy – amikor azt vizsgálja, „a magyar gazdaságpolitika irányításáért felelős elitek mit és hol rontottak el az elmúlt 60 évben” (14. old.) – egyfelől a történelmi távlatok megjelenítését igéri, másfelől pedig azt, hogy elemzésében a gazdasági és politikai intézmények hangsúlyozódnak, nem pedig a „jó” közpolitika ismeretének hiánya, és különösen nem a kultúra, az időjárás vagy éppen a földrajzi elhelyezkedés magyarázza a sikert vagy kudarcot. Ezért meglepetés, hogy a „mi a magyar felzárkózási kudarc oka?” kérdésre Mihályi elsőként éppen a kedvezőtlen földrajzi adottságokat jelöli meg válaszul a 2.1. alfejezetben. A zavart csak erősíti, hogy érvelése hihető, meggyőző. A földrajz szerepét a gazdaságfejlődési irodalomban többnyire két szempontra szűkítik. Az egyik, hogy milyen természeti erőforrások felett rendelkezik egy ország. E tekintetben Magyarországról nyilvánvalóan nem sok jó mondható el. A másik a távolság a fejlődési centrumoktól. Minél közelebb van egy ország egy adott fejlődési centrumhoz, annál jobb az esélye a felzárkózásra. A kelet-közép-európai régió gazdasági és politikai átmenetével foglalkozók is leginkább ilyen összefüggésben tárgyalják a földrajzi tényezőket.² Magyarországnak az utóbbi szempontból már nyilván sokkal jobb az esélye, ám mint Mihályi megjegyzi, az korántsem igaz, hogy hazánknak valamiféle híd szerepét szánta volna a sors (illetve ahol szívesen látták volna a magyar kezdeményezőkézséget – konkrétan a Balkánon és Ukrajnában –, ott a rendszerváltás után láthatóan egyetlen magyar kormánynak sem akaródzott hidat verni). Mihályi azonban az erőforrásbőség és a centrumtól való távolság mellett a földrajzi tényező szerepét leginkább abban látja, hogy „a magyar gazdaság kisméretű belső piaca kevés lehetőséget ad a méretgazdaságosság kihasználására. Ebből következik az exportkényszer.” (24. old.) Mindazonáltal tartani lehet attól, hogy hiába hiteles a földrajzi adatolás, és tetszetős az érvelés, a földrajz mint magyarázó változó továbbra is csak marginálisan jelenik meg a hazai kudarc-érvelésekben.

Amennyire nehezen illeszthető a földrajz Acemoglu és Johnson magyarázó vázlatába, annyira jól beleillik a második magyarázó tényező, a pazarlás. A gazdasági fejlődéssel foglalkozó legegyszerűbb közgazdaságtani modellek is feltételezik, hogy a pazarlás (az erőforrások nem hatékony allokációja) közvetlenül is okozhatja egy ország fejlődési kudarcát. Nem elegendő pusztán a tőke és/vagy a munkaerő jelenléte egy gazdaságban, használni is tudni kell őket. Mostanra talán már nem igényel különösebb magyarázatot, hogy a rendszerváltást megelőzően az erőforrások felhasználása nem volt hatékony (elegendő Kornai Jánosnak a szerző által is hivatkozott alapmunkáira utalni). Magyarország talán arra egyfajta negatív példa, hogy a szocializmusban és a kapitalizmusban egyaránt sikerült megtartani és általánossá tenni a pazarlás gyakorlatát. Az állami for-

ráselosztás mindmáig a pazarlás szinonimája, legyen szó bármely alrendszeréről (egészségügy, államigazgatás, kultúra stb.). Mihályi a pazarlás problémáját nem szűkíti az állami szférára, sőt egyenesen úgy fogalmaz, hogy a rendszerváltás utáni Magyarországon a „tőke működési hatékonysága, az élől munka termelékenysége és a beruházások profittermelő képessége csak a külföldiek által tulajdonolt nagyvállalati magánszektorban nőtt számottevően” (29–30. old.). A pazarlás mint tényező talán az egyik legfontosabb megjelenési formája annak a (nem csak Magyarországra igaz) tételnek, hogy a politikai és a gazdasági racionalitás gyakran ütközik egymással.

A fejlődési kudarc harmadik magyarázó változója Mihályi okfejtésében maga az eladósodás. A szerző előbb modellszerűen vázolja, mit értünk eladósodási folyamaton – fontos felismerése, hogy ez nem egyszerűen pénzügyi folyamat, mert a „reálgazdaságra vonatkozó döntések következménye” (32. old.). Habár az eladósodás folyamatának leírása plasztikus, a makrogazdasági kérdésekben kevésbé jártas olvasó mégis joggal hiányolhatja a részletesebb meghatározásokat, leírásokat arról, hogy mi az adósság, milyen mérőszámai vannak, hogyan mérik, egységes-e ezen koncepciók, módszerek értelmezése.

Az eladósodás nem magyar sajátosság. Nem véletlen, hogy a témának hatalmas nemzetközi irodalma van. A nyolcvanas években Latin-Amerika az „elvesztetett évtized” (lásd még: fejlődési kudarc), míg Európa a jóléti állam válsága miatt került a figyelem középpontjába. A kilencvenes években azután a fejlődő, felzárkózó gazdaságok válságai adtak munkát a téma iránt féltékeny kutatóknak és persze a nem-

2 ■ Mások mellett például az egyik legismertebb tranzitológus, Gerard Roland is részben a földrajzi elhelyezkedésre, illetve az EU-tól való távolságra vezette vissza a kilencvenes évek orosz és más volt szovjet tagköztársaságok anarchiáját, széthullását. Gerard Roland: The political economy of transition. *Journal of Economic Perspectives*, 16 (2002), 1. szám, 29–50. old. A földrajz mint magyarázó változó azonban legtöbbször az afrikai kontinenssel kapcsolatban jut szerephez. Az egyik, talán legismertebb példája, hogy a Jeffrey Sachs vezette Earth Institute elsősorban a szubszaharai Afrika leszakadásának magyarázatában találta relevánsnak a földrajzi elhelyezkedést. Jeffrey D. Sachs et al.: Ending Africa's poverty trap. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1 (2004), 117–216. old.

3 ■ A nyolcvanas és kilencvenes évek válságairól ad remek összehasonlító elemzést Lámfalussy Sándor magyarul is megjelent kötete: *Pénzügyi válságok a fejlődő országokban*. Akadémiai, Bp., 2008.

4 ■ Bővebben lásd Király Júlia – Nagy Márton – Szabó E. Viktor: Egy különleges eseménysorozat elemzése – a másodrendű jelzáloghitel-piaci válság és (hazai) következményei. *Közgazdasági Szemle*, 55 (2008), 7–8. szám, 573–621. old.

5 ■ A 2013. évi adatok (előrejelzések) az Európai Bizottság AMECO adatbázisából valók.

6 ■ Akiket nem elégít ki a lista, azoknak Csaba László és Szamuely László összefoglaló munkája ajánlható, amely a negyvenes évek végétől a kilencvenes évek közepéig tekinti át a hazai közgazdaság-tudomány fejlődéstörténetét. Csaba László – Szamuely László: *Rendszerváltás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltásban*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Bp., 1998.

7 ■ Az útfüggésről bővebben: Douglass C. North: *Intézmények, intézményi változás és gazdasági teljesítmény*. Helikon, Bp., 2010.

zetközi pénzügyi intézeteknek – bár ekkor a figyelem már átterelődött az állam adósságáról a magánszektor adósságára.³ A legutóbbi, 2008-ban kezdődő jelzálogpiaci válság kapcsán pedig a kétezres évekre az is világossá vált, hogy a pénzügyi-gazdasági krízisek nemcsak a felzárkózó, fejlődő országok sajátjai; a fejlett világ országai sem immúnisak a válságokkal szemben.⁴

A krízisek természetesen nem azt jelentik, hogy az adósság eleve örödtől való. Ellenkezőleg, a fogyasztás és a beruházások ösztönzése révén a gazdasági növekedés fontos támogatója – amire Mihályi is rámutat. Ugyanakkor nem foglal állást abban a kérdésben, hogy mégis mekkora adósságráta tekinthető „kedvezőnek”, pontosabban finanszírozhatónak egy adott országban, példának okáért Magyarországon. A közgazdaság-tudományban sajnos nincs egyetértés arról, hogy egy ország mekkora mértékben adósodhat el, és adósságállománya mikortól tekinthető veszélyesnek (nem fenntarthatónak). Ráadásul a tapasztalat azt mutatja, hogy ami sok az egyik államban, még bőven tolerálható a másikban. Japán adósságrátája a bruttó hazai össztermék több mint kétszerese (2013-ban kb. a GDP 220%-a), mégsem fogják menekülőre a befektetők. Olaszországban is 133 százalékon áll, sőt még Belgiumban is háromjegyű (kb. 101%). Magyarorszáé hozzájuk képest alacsonynak tekinthető, 80 százalék körül jár – éppen annyi, mint legfontosabb kereskedelmi partnerünké, Németországé. A fejlettségben hozzánk közel állók között azonban hazánk eladósodottsága kiugró. Lengyelország még mindig csak alulról közelíti a maastrichti 60 százalékos limitet, akárcsak az újonnan csatlakozó Horvátország, Csehország pedig még az 50 százalékot sem lépte túl. Ugyanakkor vannak egészen elképesztő történetek is, például Bulgáriáé, amelynek mára 20 százalék alá adadt az adósságállománya – pedig 15 évvel ezelőtt még 100 százalék felett állt.⁵

Az összevetés a régió országaival azért is érdekes, mert a szocialista tömb országai távolról sem egyformán viszonyultak az eladósodás kérdéséhez. Lengyelország és Magyarország közismerten a két legnagyobb adós volt, de Románia például gazdasági nacionalizmusát egyebek mellett abban élte ki, hogy a lakosság életminőségét is feláldozva visszafizette adósságát. Csehszlovákia el sem adósodott – a balti államok pedig gyakorlatilag semmit sem örököltek a szovjet adósságból.

A közös történelmi út és örökség ezek szerint nem magyarázza az eladósodást, hiszen nagyon is sajátos, egyedi narratívák fűződnek hozzá. Mihályi Péter pontosan erre reflektál, amikor a magyar fejlődési kudarc negyedik okaként a *stop-go* politikát jelöli meg, amely visszahúzó erejénél fogva nem engedte kitörni Magyarországot az eladósodás csapdájából. (Ezzel nem azt állítja, hogy a négy tényező – a földrajzi elhelyezkedés, a pazarlás, az eladósodás és a *stop-go* politika – egymástól független volna, hiszen együttes hatásuk fogja vissza a növekedést.) A „gazdaságpolitika máig tartó kontinuitása szembeszökő. A likviditási válságok idején végrehajtott hirtelen fékezés, vagyis az állami

eszközökkel gerjesztett stop-go politika tulajdonképpen 1953 óta erodálja a magyar gazdaság hosszú távú növekedési esélyeit.” (44. old.) Mihályi ez esetben is hangsúlyozottan likviditási válságról ír, hiszen meggyőződése – amit a könyv bevezetőjében világossá is tesz –, hogy Magyarországon nem volt és nincs gazdasági-társadalmi válság. Likviditási válság, vagyis amikor egy ország fizetőképességi problémákkal küzd, mert például túl alacsony a devizatartalékok szintje, vagy túl magas a kamatteher stb., viszont bőven előfordult, ahogyan ez kiolvasható például a 38–39. oldalon található összefoglaló táblázatból is. Ilyen vészterhes időszak volt 1956 (a forradalmat közvetlenül megelőzően), 1962–65, 1971, 1978, 1982, 1989, 1990, 1994–95 vagy éppen 2008.

Az elemzési keretek bemutatása után Mihályi először a szocialista évtizedek eladósodási hullámát veszi szemügyre (3. fejezet). Kérdés, lehet-e még újat mondani erről, hiszen számos eredeti munka született e témában, illetve ki lehet-e mutatni valós kapcsolatot, ok-okozati összefüggéseket a ma Magyarországa és a több évtizednyi múlt között. Az első felvetésre (lehet-e még újat mondani) Mihályi frappáns módon válaszol. A korszak rövid, ámde érzékletes bemutatásán túl (felvillantva belső ellentmondásait, koherenciaproblémáit) külön alfejezetet szentel azon közgazdasági gondolatoknak és gondolkodóknak, akik segítettek megértenünk a szocializmus működését és még inkább azt, hogy a sorozatos reformok ellenére miért nem sikerült/sikerülhetett a problémák tartós kezelése. Helyet kapnak Kornai János, Liska Tibor, Jánosy Ferenc, Ehrlich Éva, Bekker Zsuzsa, Tardos Márton, illetve egy negatív példa erejéig Bognár József gondolatai, elemzései is. Mint minden ilyen lista (vagy összegzés), ez sem lehet teljes, és nyilvánvalóan készítője preferenciáit is tükrözi. Azon túl, hogy munkáikon keresztül segítenek a korszak megértésében, Mihályi ezt egyfajta tiszteletadásnak is szánhatta.⁶

Ennél is érdekesebb azonban a szerző ambivalens viszonya a szocializmus 1956, vagyis a forradalom utáni korszakához. Egyfelől elismeri a korszak vívmányait, a modernizálódást, a viszonylag magas növekedési ütemet, az életminőség javulását stb. Másfelől azt hangsúlyozza, hogy „az élhető szocializmus magyar modelljének kialakítása” (68. old.) jelentős költségeket rótt a magyar gazdaságra és társadalomra. A politikai érdekeknek a gazdasági érdekek fölé helyezése, a lakosság támogató lojalitásának megvásárlása, a rövid távú szemlélet eluralkodása, az eladósodás politikájának általánosság tétele mind-mind olyan elemek, amelyek mélyen gyökeret vertek a magyar közgazdaságban és közpolitika-formálásban. Vagyis ha értékelésünkben az volt a kérdés, hogy létezik-e kapcsolat a rendszerváltást megelőző és azt követő érák között, akkor a válasz igen (vagyis érdemes a szocializmussal kezdeni a tárgyalást). A magyar fejlődés tehát – a közgazdaság-tudomány határterületéről kölcsönzött kifejezéssel élve – útfüggő (bár Mihályi a kifejezést – talán szándékosan – nem használja).⁷ A múltban meghozott dön-

tések a jelenben is éreztetik hatásukat. Azon döntések azonban, amelyek a múltban látszólag segítettek (a koraszülött jóléti állam kiépítése és a mindenütt fellelhető paternalizmus, a jogkövető magatartás kijátszása stb.), később a fejlődés gátjává válnak. Változtatás csak nehezen, nagy feszültségek közepette, válságok útján képzelhető el.

A könyv második felében kerül sor a rendszerváltás utáni évek elemzésére. Ha a 2006-os választások és legfőképpen a híres-hírhedt őszi beszéd nyilvánosságra kerülése után kirobbant politikai válság előtt kellett volna értékelést írni a magyar gazdaságpolitika fordulatokat addig sem nélkülöző pályájáról, valószínűleg a jövőbe optimistán tekintő elemzés született volna. Mihályi például így fogalmaz: „*A magyar nép történelme során még soha nem élt olyan jól, mint 2006 tavaszán.*” (101. old., kiemelés az eredetiben.) Ám mindaz, ami 2006 után történt, zárójelbe tette a korábbi vélt vagy valós sikereket is. Így azután 2013-ban nem is lehet úgy könyvet írni a rendszerváltást követő másfél évtizedről (sem), hogy közben ne érezné az olvasó, és ne éreztetné az író, hogy nagyon is viszonylagos, ingatag volt a siker, amelyet a magyar gazdaság egy rövid időre elért. Ez az ambivalencia ott van Mihályi elemzésében is. Ahogy a szocializmusról szóló részben is egymást követik a sikerek és kudarcok, úgy itt is ír vitathatatlan sikerekről is, és elősorolja azokat az aggályokat, amelyek szinte elkerülhetlenné tették a 2006 utáni zsákutcát. A sikerek kapcsán még Matolcsy Györgyöt is idézi, aki egy korábbi írásában az 1997 és 2001 közötti időszakot „aranykornak” nevezte. Nyilván nem véletlen, hogy Mihályi Péter éppen tőle idéz, aki korábban, 1997-ben, a Privatizációs Kutatóintézet igazgatójaként vitába keveredett a Bokros-csomag megítéléséről Kornai Jánossal is, de akkor még – Kornaival ellentétben – nyomokban sem vélte felfedezni az eljövendő aranykort.⁸

A sikerek kapcsán egyébként Mihályi leginkább három elemet tart kiemelésre méltónak. Az egyik a posztkommunista régió végigsöprő transzformációs recesszió viszonylag (tehát más országokéhoz mérten) kisebb méretű rombolása (ami, tehetjük hozzá, főként akkor igaz, ha a visszaesést nem a GDP-ben mérjük, ami hazánk esetében 18 százalékot tett ki, hanem a fogyasztásban, amelynek csökkenése a 10 százalékot sem érte el).⁹ A siker a külföldi befektetések (FDI) formájában is megmutatkozott – ami adósságot nem termelő forrásbevonást tesz lehetővé, ám a profit repatriálása igenis gondot okozhat egy olyan államban, ahol a bejövő FDI-hoz képest a kilépő közvetlen beruházások szintje kifejezetten alacsony. A kötet logikájába jól illeszkedik ugyan az FDI jelentőségét taglaló rész, de érthetetlenül rövidre sikeredett (csupán kétoldalmi). Ha kimarad, valószínűleg nem sérül a szerző érvelése, így viszont inkább a hiányérzetet erősíti, mint a meggyőzést szolgálja.

A siker harmadik dimenzióját Mihályi a már említett Bokros-csomag kapcsán fejt ki. Itt nem az 1995-ben megvalósított stabilizációs lépéseket taglalja, hanem a

felgyorsított privatizációból befolyó összegek felhasználását. Ennek az alfejezetnek a címe – „Az adósságsökkentésnél nincs jobb befektetés” – Bokros Lajost idézi – utalva arra, hogy mire (lett volna) célszerű felhasználni az állami vagyon értékesítéséből befolyt pénzt. Mihályi (nyilván Bokroshoz hasonlóan) a privatizációból befolyt bevételek nagyobb hányadát fordította volna adósságsökkentésre, elkerülve, hogy az államkasszába került milliárdok a folyó kiadások fedezeteként a mindenkori párt- és egyéb érdekharcokat szolgálják.

A privatizációs bevételek felhasználása (pazarlása) természetesen korántsem az egyetlen volt a rendszerváltás utáni időszak elhibázott gazdaságpolitikai döntései között.¹⁰ Az egyik legjelentősebb, bár mára jobbára elfeledett ilyen döntés mindjárt a rendszerváltáshoz kötődik. Egy máig eldöntetlen vitában Mihályi egyértelműen foglal állást, amikor felrója Németh Miklósnak és Antall Józsefnek, hogy nem éltek a történelmi eséllyel, és nem kérték Németországtól, az ország legnagyobb hitelezőjétől, a magyar adósságállomány átütemezését és/vagy elengedését. Mihályi annyiban ad felmentést a kor meghatározó döntéshozóinak, hogy amikor ez a lehetőség érdemben felmerülhetett volna (a német újraegyesítést megelőzően), a magyar gazdaság helyzete éppen nem is igényelt efféle vétszorgatókönyv-szerű megoldást (77. old.), továbbá bármiféle átütemezés hosszú távon akár lassíthatta volna a magyar növekedést, mivel a piac elzárta volna Magyarországot a pénzcsapokat (83. old.). Akkor még senki sem gondolt (nem is gondolhatott) arra, hogy a transzformációs recesszió azután mélyre löki Magyarországot, és abban a helyzetben bizony kifejezetten jól jött volna ez a könnyítés. E helyütt említi meg egyébként a szerző az 1994. évi kivárást is, amit a

8 ■ Matolcsy György: Kiigazítás recesszióval. Kemény költségvetési és puha piaci korlát. *Közgazdasági Szemle*, 44 (1997), 9. szám, 782–798. old. Matolcsy tétele az volt, hogy a Bokros-csomag téves diagnózisra épült, és nem megfelelő politikák halmazát alkalmazva rossz útra terelte a magyar gazdaságot. Kornai ugyanakkor éppen amellel érvelt, hogy a kiigazítás nem járt a szokásos gazdasági visszaeséssel és munkanélküliség-növekedéssel. Természetesen Kornai sem feledkezett meg a kiigazítás költségeiről, de ő ezt az életszínvonal romlásában, az infláció felpörgésében látta. Kornai János: Kiigazítás recesszió nélkül. *Közgazdasági Szemle*, 43 (1996), 7–8. szám, 585–613. old.

9 ■ Lásd Kornai János: The political economy of the Hungarian stabilization and austerity program. In: M. I. Blejer – M. Skreb (eds.): *Macroeconomic Stabilization in Transition Economies*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997. 172–203. old.

10 ■ Természetesen Mihályi legalább ilyen határozottan utasítja el az Orbán-kormány legnagyobb felháborodást kiváltó másik irányú intézkedését is, a magánnyugdíj-pénztárak államosítását, a befizetések folyó bevétellé konvertálását.

11 ■ A tisztánlátásra tett első kísérletekről lásd különösen Barabás Gyula – Hamecz István – Neményi Judit: A költségvetés finanszírozási rendszerének átalakítása és az eladósodás megfékezése. I. rész. *Közgazdasági Szemle*, 55 (1998), 7–8. szám, 653–674. old.

12 ■ Részletes adatok: OECD: *Economic Surveys Hungary*, Párizs, 2004.

13 ■ Egy ország versenyképességét egyebek mellett a reálárfolyam változásán keresztül lehet megítélni. Míg a Bokros-csomag utáni öt esztendőben nem volt érdemi változás e mutatóban, 2000 és 2001 között 10%-kal nőtt, vagyis ennyivel romlott Magyarország külső versenyképessége.

parlamenti kétharmados többséget maga mögött tudó kormány azért vállalt még a mexikói válság árnyékában is, mert Horn Gyula arra játszott (eredménytelenül), hogy Helmuth Kohl elkötelezi magát egy jelentősebb pénzügyi segítségnyújtás mellett.

A kudarc másik jellemző vetülete, melyet röviden az adatok manipulálására tett kísérletnek (vagy kozmetikázásnak) nevezhetnénk, a témában kevésbé járatos olvasó számára talán nehezebben bontható ki. Mihályi könyve annyiban mindenképpen rendhagyó, hogy vállalja azt a nem kis pluszmunkát, amellyel némi rend teremthető a tervgazdasági és a rendszerváltás utáni időszakok adósságszámaiban. Az persze még nem feltétlenül lenne érdekes, hogy Mihályi más számokat közöl, mint amelyek közkézen forognak az egyes időszakokról; ezeket a részeket az teszi izgalmassá, hogy a kulisszák mögé enged tekinteni, és bemutatja, hogy különösen a szocialista időkben mennyire esetleges volt az adatok gyűjtése és összerendezése, illetve mennyire nehézkes volt precíz értékelésük, értelmezésük. Jellemző volt például, hogy – nagyon leegyszerűsítve – nem is az állam adósodott el a hitelezőknél, hanem a jegybank finanszírozta hiteleken keresztül az állami túlköltekezést. Az állam tehát elvben csak saját bankjának tartozott. Ez a helyzet csupán 1997-ben változott meg végérvényesen (86. old.).¹¹

Külön alfejezet szól a rendszerváltó kormányok kedvenc gyakorlatáról, a közkiadások költségvetésen kívüli elszámolásáról. Mihályi tíz ilyen esetet említ (feltehetően egyfajta top 10-es listáról van szó), megemlítve egyebek mellett a bankkonszolidációt, az autópálya-építéseket, a PPP-konstrukciókat, az önkormányzati eladósodást, a repülőgép-vásárlásokat vagy a közlekedési vállalatok veszteségeinek „átvételét”.

Szintén szokatlan az ún. implicit államadósság problematikájának beemelése az adósságról folyó diskurzusba. Az implicit adósság olyan kötelezettségvállalásra utal, amelynek ma még nincsenek ugyan látható és pénzben is mérhető következményei, de hosszabb távon súlyos terheket róhatnak a mindenkori költségvetésre. Mihályi egyebek mellett a nyugdíjki fizetéseket említi ilyen teherként. Az implicit adósságok alapján a magyar adósságállomány akár brutális mértékű megugrására is következtetni lehet az elkövetkező évtizedekben.

Először talán nem világos, miért érdemes egy adósságról szóló monográfiában hosszan és visszatérően foglalkozni az efféle trükkökkel, ezek a manipulációk azonban azt bizonyítják, hogy az adóssággenerálás nem valamiféle jó közpolitika nem szándékolt következménye. Ez a gyakorlat egyértelműen mutatja, hogy a hazai gazdaságvezetés szándékosan téveszti meg a lakosságot, tudatában van cselekedetei negatív következményeinek, de úgy számol, hogy azokkal majd a jövőbeni kormányoknak (a választók következő generációinak) kell bajlódniuk, ezért neki nem érdeke a tisztánlátás.

Mihályi Péter könyvében a rendszerváltás utáni magyar gazdaságtörténet következő nagy szakasza

2006-tól napjainkig tart. A 2006-os év *mint szakaszhatár* eleinte önkényesnek tűnhet, de mint írja, 2006-ra világhosszá vált (ha nem is a politikusok, de) a magyar szakmai közélet számára, hogy a négy esztendővel korábban meghirdetett „jóléti rendszerváltás” nemcsak korai, de indokolatlan triumfálás is volt (115. old.). A 2000-es évek első felében tapasztalt jólétnövekedés hátterében ugyanis „jó szándékú, de felelőtlen, hitelből történő pénzosztás” (115. old.) állt. Bár Mihályi nem tér ki rá, érdemes feleleveníteni, hogy a Medgyessy Péter miniszterelnök nevéhez köthető jóléti rendszerváltás, illetve az ahhoz szorosan kapcsolódó első és második 100 napos program nem függetleníthető azoktól a körülményektől, amelyekben e népszerűség-hajhász akciók megfogalmazódtak. A 2002. évi választások Magyarországon a korábbiakban nem tapasztalt rendkívül szoros eredményeket hoztak, ami bizonytalanságot szült. Ezt a bizonytalanságot támogatta a jobboldal által generált politikai zavarkeltés is (mindjárt az első fordulás eredmények nyilvánosságra kerülése után), amelynek része volt egyfelől a választások tisztaságának megkérdőjelezése, másfelől a baloldali miniszterelnök ügynökműltjának nyilvánosságra hozatala. Kevesebb figyelmet kap továbbá az a tény, hogy a szocialista-liberális kormányzást közvetlenül megelőző esztendőben a Fidesz vezette kormánykoalíció is egy kisebbfajta jóléti fordulatot hajtott végre, amikor is előbb megduplázta a minimálbért, legalább negyedével-harmadával emelte a közszektorban dolgozók munkabérét.¹² Ennek hatására a magánszektorban is felfelé mozdultak el a bérek, és az ország versenyképessége nagyon rövid időn belül romlott.¹³ Medgyessy és tanácsadóit természetesen nem menthetik fel a körülmények, de tény: a jobboldali populizmus elemei már akkor, jó tíz évvel ezelőtt is megjelentek a Fidesz és szatellitjei akcióiban.

Ahogy a 2002-es (helyesebben 2001-es!) jóléti fordulat politikai kiváltó okait sem elemzi Mihályi Péter, úgy 2006 egyik legfontosabb, máig ható momentumának, Gyurcsány Ferenc őszi beszédének érdemi kommentálására sem vállalkozik. Azt azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy a 2006-ban alakult kormány számára nem volt járható út a korábbi, osztozkodásra épülő politika. Eljött az ideje a pazarlás felszámolásának, amihez a Gyurcsány-kabinet hozzá is látott (mint írja, gyakorlatilag ennek ágyazott [volna] meg az őszi beszéd is – 115. old.). A megindult fiskális konszolidációról azonban a szerző csak röviden emlékezik meg. Felhívja ugyanakkor a figyelmet arra, hogy a 2006. évi kiigazító lépések tervezésekor (itt egy híres-hírhecht Gyurcsány-idézettel is szolgál: „Nem kell félni, nem fog fájni” 120. old.), majd végrehajtásakor az elemzők többsége arra számított, hogy az európai növekedés gyorsulni fog, maga után húzva Magyarországot is (121. old.). „Arra azonban még a legpessimistábbak sem számítottak, hogy a 2007 végén tetőző amerikai konjunktúra 9 hónap után egy robbanásszerű pénzügyi válságba, majd a *II. világháború utáni időszak leghosszabb recessziójába* fog torkolni. [...] Erre való-

ban nem lehetett felkészülni.” (121–122. old., kiemelés az eredetiben.)

Ahelyett, hogy a 2006. évi választások és a Lehmann Brothers bukása közötti időszakot hosszabban elemezné, a szerző a „közelmúlt gazdaságpolitikájának ártértékelése” részben inkább arra törekszik, hogy a 2000-es éveket egy hosszúra nyúlt politikai és gazdasági ciklusként mutassa be, amelyben – Kopits György kifejezésével élve – tombol a fiskális alkoholizmus (116. old.). Egy egész ország látszik tönkremenni abban az esztelen pilótajátékban, ahol egyre nagyobb terhet jelent a korábbi adósságok törlesztése, sőt beindul (maga) az adósságspirál (117. old.). A laza kormányzati politika mellett itt részletekbe menően tárgyalja a magánszektor gyorsuló költelezését és eladósodását, ami az árfolyamváltozások miatt többszörösen is sebezhetővé tette a magyar gazdaságot és közvetlenül a lakosságot. A kormányzati túlköltelezés és a magánszektor növekvő eladósodása tehát együttesen vezet(ett) a válságközeli helyzethez.

Mint említettük, Mihályi már könyvének első oldalán leszögezi, hogy Magyarországon válság (egyelőre) nincsen. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy a recesszió, sőt stagfláció nem került el hazánkat. 2007-re a növekedés zéró szinten maradt, miközben az áremelkedés mértéke megközelítette a 8 százalékot. „[E]s ez a stagflációs állapot hat éven át – egészen 2012 végéig – fennmaradt!” (117. old.) Az okokat boncolgatva Mihályi – helyesen – a külső sokkhatást a magyarországi lassulásnak és recessziónak fontos, de csak egyik elemként említi. Míg Európa országai a válság hatására lazítottak, addig Magyarország számára ez a lehetőség nem adódott, hiszen a globális pénzügyi és gazdasági válságot megelőző 6-7 esztendőben rövidlátó politikai megfontolásokból eljártak azokat a tartalékokat, amelyek a vészes időkben menekülési lehetőségként szolgálhattak volna. Nem is volt hát kérdéses, hogy a Lehmann Brothers csődje után kialakult piaci nyomásban az IMF–EU páros segítségét kéri: „A résztvevők felismerték, beállt a »game over« helyzet. Külső segítség nélkül elkerülhetetlen az államcsőd, a forint árfolyamának összeomlása és több nagybank csődje.” (124. old., kiemelés az eredetiben.)

Hogy mennyire relatív is az, mekkora mértékű adósság finanszírozható, arra éppen ez a bizonyos „game over helyzet” mutatott rá. Míg korábban, azaz 2008 októbere előtt, Magyarország minden különösebb gond nélkül talált piaci forrásokat kötelezettségvállalásainak kiegyenlítésére, addig az október 8-át követő öt „drámai napon” ez gyakorlatilag lehetlenné vált: „...a magyar állampapírok külföldi tulajdonosai önteni kezdték a piacra a forintkötvényeket, minek nyomán a 10 éves állampapírok másodpiaci hozama 9 éves rekordszintre, 10,75 százalékra ugrott fel.” (123. old.) Ez praktikusán azt jelentette, hogy ha ilyen áron kellett volna finanszírozni a teljes államadósságot, annak költsége a magyar GDP 8-9 százalékát tette volna ki éves szinten, ami csak nagyon komoly megszorítások mellett lett volna kivitelezhe-

tő (és akkor sem ment volna egyik napról a másikra). A problémát ráadásul tetézte a forint drámai, kb. 10 százalékos értékvesztése is. A csőd rémképét azonban igazán az keltette, hogy a „magyar bankok soha nem tapasztalt likviditási válságba kerültek [...] sem Magyarországon, sem külföldön nem lehetett euróhoz vagy dollárhoz jutni” (123. old.), vagyis még ha akar, sem tudott volna Magyarország külső segítség nélkül fizetni. A beavatkozás sikerült, Magyarország megmenekült, „az államcsőd veszélye megint elhárult” (124. old.). Mindez azonban politikai értelemben sem volt ingyen, hiszen a kormányzó erők drasztikus népszerűségvesztését okozta (125. old.).

A 2000-es évek gazdaságpolitikájában Mihályi (igazán) csak a 2010-es választásokat követően lát egyértelmű törésvonalat, és nem elsősorban azért, mintha a második Orbán-kormány politikáját a korábbi hibák felismerése és felszámolása jellemezte volna, hanem azért, mert új, más jellegű hibák jelentkeztek, amelyek immáron az egész rendszert támadják, bomlasztják. A Fidesz vezette kormány úgynevezett unortodox gazdaságpolitikáját Mihályi egyenesen kapitalizmusellenesnek bélyegzi (127. old.). A túlzónak tetsző kijelentést – vitatható módon – egyebek mellett Orbán Viktor 2010. évi, Tusványoson, saját tábora előtt elmondott beszédével igyekszik alátámasztani. Tény, hogy az erdélyi szabadegyetemen tartott beszédek évről évre meglepetést (hol pedig megdöbbenést) keltenek, de ez korábban is így volt, és valószínűleg a jövőben is így lesz. Nem feltétlenül kell túlértékelni ezeket a látszólag programadó, de inkább csak a magyar közvélemény és elit idegrendszerét tesztelni hivatott előadásokat. Ugyanez az Orbán Viktor 2013 februárjában, az EU egyik legtekintélyesebb agytrösztjénél, a Bruegel Intézetnél tett látogatásakor az EU és különösen az euró-zóna válságát már nem a nyugati kapitalizmus kríziseként írja le, hanem kifejezetten versenyképességi gondokra vezeti vissza. Kijelenti, hogy Magyarország vállalja a közös célokat, csak más eszközöket használ megvalósításukban, és egyben igényli is magának a szabadságot ezen eszközök megválasztásához.¹⁴

Ráadásul a kapitalizmuskritikától függetlenül a jobboldali vezetés – legalábbis a legfrissebb makroadatokról tükrében – stabilizálni látszik a magyar gazdaságot. Ez nem jelenti azt, hogy egyet kellene érteni a választott módszerekkel, de tény, hogy éppen e kötet megjelenése után egyre kevésbé tűnik igaznak

14 ■ „Hungary's Viktor Orbán at Bruegel” <http://www.youtube.com/watch?v=TQeF9lvVhU>.

15 ■ A KSH legfrissebb adatai szerint a 2013. évi 3. negyedévi adatok alapján a gazdasági növekedés mértéke 1,7%, amivel Magyarország az EU jól teljesítői között van. Az MNB előrejelzése pedig azt mutatja, hogy az infláció mértéke 2013 végére 1% alá csökkent. (Adatok: www.ksh.hu és www.mnb.hu.)

16 ■ Ellentétben Magyarországgal, talán az egyetlen Csehországot leszámítva, az euróbevezetés nagyon is napirenden van a rendszerváltó országok körében. Január 1-jétől például immár Lettországon is euróval fizethetünk.

17 ■ Miért buknak el nemzetek? 2013. szeptember 12. <http://www.privatvagyonkezeles.hu/alapblog/37-zentuccio/3712-miert-buknak-el-nemzetek>

Mihályi Péter azon megjegyzése, miszerint a rendte-remtésnek a gazdasági növekedés is áldozatul esett volna. (Pontosabban a 2013-as adatok bizakodásra adnak okot, de ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy valóban trendfordulóról is beszélhetnénk.)¹⁵ A lakossági élet-színvonal csökkenésében, a méltányos teherelosztás jelentős mértékű sérülésében ugyanakkor nagyon is igaz van a szerzőnek (128. old.). Cikkünk írásakor, a 2014. évi választások előtt néhány hónappal ezért inkább az a kérdés, hogy az életszínvonal romlásának (valamint a Tavares-jelentés, a földosztás, a stadionépítések, a Közgép-botrányok – és a lista hosszan folytatható volna) *ellenére* mégis miért maradt relatíve népszerű az Orbán-kormány. Különösen annak fényében, hogy Mihályi a Gyurcsány-, majd különösen a Bajnai-kabinetek népszerűségvesztését nagyrészt éppen a gazdasági kiigazítások számlájára írja.

Jóval fontosabb a jelenkor gazdaságpolitikájának elemzésében a szerzőnek az a meglátása, hogy bár rövid távon a stabilizációs politika sikeresnek látszik, nagyon keserű hosszú távú következményei lehetnek, az unortodox lépéseknek köszönhetően ugyanis az ország versenyképessége drámai mértékben erodálódott (133. old.). A Fidesz-kormány a kiigazítás sérthet meghatározó részben nem a kiadások lefaragásában vagy még inkább átrendezésében, sokkal inkább a bevételek növelésében és szerkezetének átalakításában látta. Ennek részeként politikájával most azokat a nagyvállalatokat sújtja, amelyek egyfelől munkát biztosítanak (vagy biztosíthatnának) a lakosság számára, másfelől pedig beruházásaikkal a tartós fejlődést szolgálnák (és egyben biztosítanak a jövő kormány számára is az adóbefizetéseket). Mindezt tetézi a bankszektor kiugróan erőszakos megsarcolása, ami a pénzügyi intézetek hitelezési rutinjának befagyásához vezetett (133–135. old.). Hozzátehetnénk, hogy e tényeket tovább súlyosbítja az a körülmény, hogy az unortodox eszközök használata abban az értelemben sem tekinthető szokványosnak, hogy egyáltalán nem kiszámítható, tervezhető módon alakították ki őket. A magánszektor nem képes előre tervezni, nem tudja, meddig maradnak fenn átmenetinek mondott adók, és mikor jelennek meg újak. Mindezeket túl, az állami és uniós pénzek elköltésében a pálya erősen lejt azon vállalkozások felé, amelyek közvetett vagy közvetlen formában a politikai hatalomhoz kapcsolódnak.

Joggal rója fel Mihályi a regnáló kormány az az is, hogy „előbb 2020-ig, majd 2030–2040-ig tolta ki az euró bevezetését” (137. old.). Tény, hogy a 2010-ben meghirdetett „szabadságharc” egyik legnagyobb vesztese éppen az euróbevezetés lehet (kérdés, hogy ez vajon nem csupán egy nem szándékolt következmény-e, semmint direkt kiállítás a nemzeti fizetőeszköz mellett).¹⁶ Holott, mint azt Mihályi kötetének záró részében írja (és csak egyetérteni lehet vele): „Itt és most – véleményem szerint – az adósságcsapdából csak egyetlen kiút, az euró mielőbbi bevezetése” (151. old.) látszik. Majd később – szélesebb kontextusba ágyazva az egységes valuta átvételét – így folytatja:

„az euróövezeti tagság vagy az attól való távolmaradás nem pusztán monetáris politikai szakkérdés, hanem egyben értékválasztás is. Aki az övezeten belül van, az a centrumban van, aki azon kívül, az a periférián.” (152. old.)

A könyv nagy erőssége, hogy az eladósodás folyamatát és az abból felépülő kihíváshalmazt nem egyszerűen makroökonómiai problémaként ragadja meg, hanem „komplex társadalmi-gazdasági folyamat”-ként (146. old.). Következésképpen az adósságválságot nem lehetséges egyetlen kiváltó okra visszavezetni. Ehelyett – talán a már idézett Acemoglu és Robinson páros munkájára is utalva – Mihályi egy szemléletes oksági láncot vázol fel. „A gondolatmenet kiindulópontja a gazdaságpolitikát vezérlő utolérési vágy, a növekedés és az életszínvonal emelkedésének erőltetése egyfelől, az ország külső és belső gazdasági egyensúlyának folyamatos kockáztatása másfelől. A végeredmény pedig a felzárkózási kudarc.” (145. old.) A kötet voltaképpen ezt a folyamatot írja le másfél száz oldalon, annak minden – a szerző által relevánsnak tartott – elemével együtt.

A kötet végére érve az olvasó akarva-akaratlanul is elgondolkodhat azon, hogy ha kiindulási pontként (vagy vezérmotívumként) elfogadjuk is az utolérési vágyat, miért (volt) szükségszerű Magyarországon (vagy másként: miért éppen Magyarországon), hogy mindebből a végén felzárkózási kudarc legyen. Nálunk miért éppen a Mihályi által felvetett és a könyvben hosszan boncolgatott elemek, a pazarlás vagy a *stop-go* politika váltak meghatározóvá? Vagy mindezt Mihályi könyvére adaptálva: miért csak úgy sikerül(t) kielégíteni utolérési vágyunkat, hogy közben mások pénzét költjük? Annak magyarázatára azonban, hogy a „magyar döntéshozó elit *miért* volt inkább hajlamos az ország eladósítására, mint más, hozzánk hasonló, ugyancsak az utoléréssel küszködő poszt-szocialista ország elitje” (148. old.), Mihályi Péter (legalább is e kötet keretei között) nem vállalkozik. Talán az is lehet, hogy nem is ez a lényegi kérdés. A bennünket kívülről és így talán objektívebben megítélni tudó Daron Acemoglu egy friss interjúban (a szerzőpáros könyvének magyar megjelenése apropóján) azt találta mondani: „Magyarország esetében most nem az a kérdés, hogy a politikai elit ott miért szokta általában becsapni a társadalmat [merthogy ez nem egyedi vonás], hanem az, hogy a társadalom, annak »krémje« és a média miért hagyja, hogy megtörténjen az, ami megtörténik.”¹⁷

Az elit felelőssége az elmúlt tucatnyi esztendő baklövéséiért vitathatatlan, de ez a felelősség egyben mindannyiunké is. Ennek az örökségnek a megértésében és feldolgozásában segíthet Mihályi Péter alapos, szakértő munkája. Érthető nyelvezete és világos struktúrája Magyarország felzárkózási kudarcát, illetve az eladósodás történetét a szélesebb olvasóközönség számára is hozzáférhető, sőt élvezhető olvasmányá teszi. □

KI A FELELŐS?

BERNÁTH LÁSZLÓ

Réz Anna (szerk.):

Vétkek és választások

A felelősség elméletei

Fordítók: Balogh Zsuzsanna, Bárány Tibor,

Lautner Péter, Réz Anna, Szántó Veronika,

Veres Máté

Gondolat Kiadó, Budapest, 2013. 382 oldal, 3400 Ft

Nemrégiben járta be a világsajtót egy 16 éves fiú, Ethan Couch esete, aki ittasan négy gyalogost gázolt el, mégsem ítélték börtönre. Bár az ügyész húsz év letöltendő szabadságvesztést kért, a bírót a védelem meggyőzte, hogy nem börtönbe, hanem terápiára kell küldeni a fiút. A védelem érvelése azon alapult, hogy Ethan szülei elhibázott nevelési gyakorlatának következtében nem volt képes megfelelően mérlegelni tetteit és a lehetséges következményeket. Az ítélet természetesen vitatható, ám most arra hívnám föl a figyelmet, hogy a magyarországi internetes reakciók tanúsága szerint nagyon sokan – bár az ügy részleteit vélhetően nem ismerték – csak azt tudták elképzelni, hogy a bírót lefizették. El sem tudtak (vagy akartak) gondolni olyan racionális gondolatmenetet, amelynek alapján az ítélet, ha nem is igazolható, de legalább indokolható lett volna. Az persze kétséges, hogy az ítélet helyes volt-e, de az bizonyos, hogy egy ilyen bonyolult etikai kérdés árnyalt megközelítést igényel. Ám ha maga a társadalom valamiért nem igényli ezt az árnyaltabb megközelítést, az legalább annyira problematikus, mint az eredeti, jogi-etikai kérdés.

A Réz Anna által szerkesztett szöveggyűjtemény is segítheti, hogy képesek legyünk minél összetettebb véleményt alkotni az ilyesfajta komplikált etikai problémákról. A szerkesztő a kortárs angolszász analitikus morálfilozófia írásaiból válogatott, amelyek ma is alapvetően meghatározzák az erkölcsi felelősségről szóló filozófiai diskurzust. Ezzel egyrészt a felsőoktatás számára szolgáltalt olyan „sorvezetőt”, amelyre akár egész, az erkölcsi felelősséget elemző kurzust lehet alapozni. Másrészt a tágabb olvasóközönség számára nyújt betekintést a kortárs morálfilozófiába.

A tanulmányok elsősorban a következő kérdésekkel foglalkoznak: Milyen feltételek teljesülése szükséges ahhoz, hogy valakinek megalapozottan tulajdonítsunk erkölcsi felelősséget? Miért tartozunk felelősséggel? Tetteink mellett vajon az előre nem látott következményekért, tudatlanságunkért, mulasztásainkért, vágya-

inkért, vélekedéseinkért is felelősek vagyunk-e? Vagy csak azért, amit közvetlenül kontrollálunk, tehát döntéseinkért és cselekedeteinkért? Mi a szerepe érzelmeinknek az erkölcsi ítélkezésben? Mennyiben kell, hogy különbözzön ugyanannak a döntésnek az erkölcsi megítélése attól függően, hogy milyen események vezettek hozzá? Mint Réz Anna előszavából is kiderül, a kötet összeállításakor elsősorban a felelősség etikai-morális vetületét, nem pedig a jogi aspektusait vizsgáló tanulmányokat kerestek. Tehát az írások közvetlenül nem azt tárgyalják, hogy mikor érdemes büntetni vagy jutalmazni, hanem hogy mikor helyénvaló erkölcsileg elmarasztalóan vagy dicsérően megítélni valakit. (Jóllehet egyes tanulmányok, mint például Derk Pereboom *Determinizmus al dente* című írása, az előbbi problémát is érintik).

A felsorolt kérdések jól megkülönböztethetők ugyan egymástól, s így más-más áll az egyes tanulmányok fókuszában, a tanulmánykötet mégis meglepően egységes összbenyomást kelt, pedig köztük a legrégebbi még 1962-ben, a legújabb pedig 2008-ban íródott. Az egységesség részben a stílus egyöntetűségének tulajdonítható. Meglehet, vannak benne inkább esszéisztikus írások és olyan szövegek is, amelyek a pontos, tudományos kifejezőmódra ügyelnek. Ám az eltéréseknél sokkal markánsabban mutatkozik meg az a stílus egység, amelyet az angolszász analitikus filozófiai hagyományhoz kapcsolódás biztosít a kötet mindegyik tanulmányának. Mind arra van kihegyezve, hogy minél világosabb és pontosabb érvekkel álljon elő; mindegyik szerző egészen addig igyekszik a hétköznapi nyelv kijelölte határokon belül maradni, amíg mondandója nem kívánja meg a pontosabb, „művibb” fogalmak használatát. Erre egyébként meglepően ritkán kerül sor, ami egyrészt a szerzők mértéktartásának, másrészt a morálfilozófiai témafelvetésnek tudható be, hiszen az csöppet sem idegen a mindennapi közbeszédtől, harmadrészt pedig a fordítók leleményességének is köszönhető, akik képesek voltak átültetni magyarra az analitikus filozófia világosságát és pontosságát.

1. „CONTROL” ÉS „BEFOLYÁS”

A fordítások magas színvonalúak, a fordítók nemcsak tartalmi hűsége törekedtek, hanem ahol csak lehetett (és ez szerencsére sok esetben, különösen az esszéisztikus szövegeknél valós lehetőség volt), arra, hogy a szövegek irodalmi értékét is megőrizték. A

fordítók azzal a nehéz feladattal is komolyan szembenéztek, hogy az analitikus szakszavaknak megalkossák a magyar megfelelőjét. Helyes döntésnek tartom azon szakszavak egyszerű magyarosítását, amelyek már az eredeti szövegkörnyezetben is igen mesterségesnek tűnnek, mint amilyen a „semi-compatibilism” (szemi-kompatibilizmus) vagy a „libertarianism” (libertarianizmus), mely utóbbit azért is érdemes volt „libertarianizmus”-ként meghagyni, mert a „libertarius” mint terminus technicus már foglalt a politikafilozófiában.

Azt hiszem, a kötetben végig ezen az úton kellett volna haladni, azaz a *terminus*okat a lehető legminimálisabb „magyarosítással” venni át azokban az esetekben, amikor van közeli, a magyar nyelvben is elfogadható alternatíva. Sajnos azonban a fordítók – szerintem tévesen – úgy ítélték meg, hogy ahol csak lehet, nem állnak meg itt, és minél „magyarosabb” kifejezéseket keresnek. Ezek közül csak egyetlen esetet emelek ki, amely nem csak ízlés dolga, mert átfogóbb jelentősége is van. A fordítók az angol „control” szót ahelyett, hogy meghagyták volna „kontroll”-nak, „befolyás”-ra fordították. Réz Anna előszavában azt mondja, messze ez a kifejezés okozta a legnagyobb terminológiai problémát. Azért döntöttek a „befolyás” mellett, mert az angol kifejezés többértelműsége már az eredeti szövegek értelmezése közben is sok problémát okoz, és ezt a magyar fordításban szerették volna kiküszöbölni. A másik indok kevésbé világos. Réz Anna szavaival: „főként szubsztantív filozófiai megfontolások hatására” döntöttek a „control” „befolyás”-ként való fordítása mellett (13. old.). Mivel Réz nem részletezi ezeket a szubsztantív filozófiai megfontolásokat, találgatni pedig támpontok nélkül értelmetlen lenne, nem tartom eléggé meggyőzőnek egyik érvelt sem. Ha a „control” szónak valóban több értelme van akár egyazon szövegben is, akkor a kifejezés nem, vagy nem mindig terminusértékű, így már csak ebből a szempontból is érdemes lett volna – szövegkörnyezettől függően – kevésbé egyértelműen megfeleltetni egymásnak a két szót (lehetett volna még válogatni a szinonimák, például az „irányítás”, „kézbentartás”, „ellenőrzés” stb. közül). Ráadásul, amikor terminusként szerepel, akkor a „control” erősebben utal arra, hogy valaki valamit kézben tart, meghatároz, mint a „befolyásolás”.

Ez azért is fontos, mert ha valaki éppen e könyvön keresztül találkozik először az erkölcsi felelősség megítélésének elméleti problémáival, ez a fordítás megnehézítheti számára annak megértését, hogy egyes filozófusok miért tartják a determinizmust az erkölcsi felelősséget ellehetetlenítő tényezőnek (őket nevezzük inkompatibilistának); hogy például miért gondolják egyes szerzők, hogy csak azokért a dolgokért lehetünk erkölcsileg felelősek, amelyek valahogyan visszavezethetők döntéseinkre. Ezek a filozófusok éppen *azért* látják úgy, hogy a determinizmus vagy a döntéseinktől független tényezők alááshatják a „control”-ra való képességünket, mert „control”-on valami erősebbet

értenek pusztán befolyásolásnál. Ha valaki befolyásol valamit, azt teheti nagy-, de igen csekély mértékben is. Lehet mondani, hogy egy demokráciában minden egyes választó valamilyen szintű befolyással van arra, milyen irányt vesz országa politikája. Ha a felelősséghez elég lenne a befolyásolás, a magyar nyelvet és a tényeket figyelembe véve azt kellene mondanunk, gyakorlatilag mindazért erkölcsi felelőséget viselünk, aminek az oksági történetébe egy kicsit is beleszóltunk. Ez nyilvánvalóan abszurd. Am ha olvasás közben jóindulatúan megpróbáljuk elfelejteni a fenti jelentésmozzanatot, a „befolyásolás” szó akkor is tompítja az élet azoknak a cikkeknek, amelyek éppen azt kívánják nagyon radikálisan jelezni, hogy az események láncolatában való ilyen vagy olyan részvétel nem feltétlenül elegendő ahhoz, hogy valakit erkölcsileg felelősnek tekintsünk (gondolok itt elsősorban Derk Pereboom *Determinizmus al dente*, Galen Strawson *Hiányzó alap érve*, Holly Smith *Vétkes tudatlanság*, illetve részben Thomas Nagel *Morális szerencse* című írására). Összességében szerencsésebb lett volna egyszerűen meghagyni „kontroll”-ként a kifejezést ott, ahol tényleg terminusértéke van. A szó egyáltalán nem üt el a magyar köznyelvtől, és nagyjából ugyanazt a jelentésmezőt fedí le, mint az angol verzió, ellentétben a túlságosan megengedő „befolyás” kifejezéssel.

2. A KIMARADT „IZMUS”

Visszatérve a kötet egységességére: a stílusbeli hasonlóság mellett egy tematikus szempont is összeköti a tanulmányokat. Így vagy úgy, de mindegyik annak a problémának egy szelétetve foglalkozik, hogy bár az erkölcsi felelősséggel kapcsolatos ítéleteink és érzéseink általában helyénvalónak tűnnek, de ha következetesen végiggondoljuk őket, s mindazt, ami belőlük következtetésként levonható, akkor morális ítéleteink más hétköznapi hiteinkkel, vagy – ami talán még kellemetlenebb – más erkölcsi ítéleteinkkel, érzéseinkkel kerülnek összeütközésbe. Ha pedig nem vagyunk következetes és igazságos bírái embertársainknak, hogyan vehetjük a bátorságot ahhoz, hogy megítéljük őket? A kötetben található morálfilozófusok cikkeinek legfőbb törekvése, hogy rámutassanak azokra a következtetlenségekre, amelyek hétköznapi morális (és nem morális) intuícióink között feszülnek, s ha lehetséges, olyan elméletet vázoljanak fel, amelyek feloldják ezeket a problémákat.

A tanulmányokat négy nagyobb egységre osztották, és mindegyik fejezet bevezető tanulmánnyal kezdődik, amelyet a téma valamely hazai szakértője írt (a bevezető tanulmányok sorrendje szerint: Huoranszki Ferenc, Réz Anna, Szigeti András, Reich Orsolya). A bevezetők megismertetik az olvasót a szövegek elméleti és történeti kontextusával, segítenek a műveket tágabb keretben elhelyezni, egyúttal kiemelik legfontosabb állításait. Mindegyik bevezető hasznos segédeszköz, és a hozzájuk kapcsolódó bibliográfia megkönnyíti az olvasó számára, hogy elmélyül-

jön a témában. Az első fejezet (*Felelősség és befolyás*) élén Huoranszki Ferenc mutatja be a szabadakarat-vita legfontosabb álláspontjait. Az összefoglalás, mint említettem, tökéletes kiegészítője a tanulmányoknak, mégsem pótolhat egy fontos hiányosságot. Mielőtt erre a hiányosságra rátérnénk, vetnünk kell egy pillantást a fejezetbe beválogatott tanulmányokra.

Az első rész cikkei mind kapcsolódnak a szabadakarat-vitához. Derk Pereboom és Galen Strawson már említett munkái a kemény inkompatibilizmusnak nevezett irányzatot képviselik, azaz tagadják az erkölcsi felelősség lehetőségességét. Derk Pereboom arról próbálja meggyőzni az olvasót, hogy a szabad akarat és így az erkölcsi felelősség nem egyeztethető össze sem a determinisztikus, sem az indeterminisztikus természeti törvényekkel. Pereboom úgy látja, hogy a szabad cselekvéshez mindenképpen arra volna szükség, hogy olykor megszegjük ezeket a törvényeket. Galen Strawson szerint a helyzet még ennél is rosszabb. Érvelése értelmében az erkölcsi felelősség megkövetelné, hogy saját jellemünknek a *végső* okai legyünk, de mivel ez végső soron lehetetlen – mivel legkorábbi döntéseinket biztosan olyan faktorok határozzák meg, ha egyáltalán meghatározza őket valami a véletlenül kívül, amelyekért nem vagyunk felelősek –, a szabad akarat nem gondolható el következetesen és koherensen. Márpedig ez azt jelenti, hogy az erkölcsi felelősség koncepciója fogalmi lehetetlenséget rejt magában.

A fejezet bemutat három kompatibilista megoldási kísérletet is. Azokat nevezzük kompatibilistának, akik szerint az erkölcsi felelősség és a szabadság összeegyeztethető a determinizmussal. Harry Frankfurt *Az akarat szabadsága és a személy fogalma* című írásában amellel érvel, hogy akkor rendelkezik valaki szabad akaratúval és erkölcsi felelősséggel, amikor a tettét vezérlő vágy (ezt nevezi Frankfurt akaratnak) harmonikusan illeszkedik a vágyakra vonatkozó vágyainkhoz. Ha egy drogfüggő ismét kábítószerhez nyúl, és egyetért azzal a vágyával, ami a drogokra vonatkozik, akkor erkölcsileg felelős saját helyzetéért. Ha azonban valaki már megbánta, hogy drogfüggővé vált, és nem azonosul a drogokra vonatkozó vágyával, sőt küzd ellenük, akkor nem felelős a megbánás utáni droghasználatért. Az pedig, hogy vágyaink és a vágyakra vonatkozó vágyak egybeesnek-e egymással, független a determinizmus problémájától, hiszen az egybeesés akkor is lehetséges, ha történetesen a világunk determinisztikus. Valami nagyon hasonlóat mond Gary Watson is *Szabadon cselekedni* című tanulmányában, csak ő a vágyakra vonatkozó vágyakat mint reflexív mozzanatok helyettesíti az értelemről fakadó értékeléssel. E két megközelítés hagyományos kompatibilista stratégiát képvisel, vagyis legfőbb gondja, hogy megmutassa, mit is jelent pontosan a szabad akarat, s ezen keresztül bizonyítsa, hogy a felelős cselekedetek feltételei összeférnek a determinizmussal.

Ettől kicsit eltérő érvelési módot választ John Martin Fischer és Mark Ravizza, ami már tanulmányuk

címéből is látható: *Erkölcsei felelősség szabadság nélkül*. Elfogadják az inkompatibilista érveket arra vonatkozóan, hogy a szabad akarat nem egyeztethető össze a determinizmussal, mivel utóbbi kizárja az előbbi feltevélet, nevezetesen az alternatív lehetőségeket. Ám Fischer és Ravizza szemikompatibilizmusa szerint a szabad akarat nem egyeztethető ugyan össze a determinizmussal, de az erkölcsi felelősség igen. Ugyanis a szerzők szerint az erkölcsi felelősségnek *nem* feltétele az, hogy egy adott szituációban ténylegesen egy-nél több szituáció álljon nyitva. Az is elegendő, hogy a cselekedeteinket okozó mentális folyamatok hozzánk tartozzanak, azaz magunkénak tudjuk őket, valamint hogy ezek a mentális folyamatok indokérzékenyek legyenek. Egy folyamat (általában cselekedet vagy döntés) akkor indokérzékeny – a szerzőpáros definíciója szerint –, ha másképpen zajlott volna le, amennyiben a cselekvőnek mások lettek volna az indokai.

Akik valamelyest járatosak a szabadakarat-vitában, a kompatibilista és a kemény inkompatibilista szövegek elolvasása után joggal hiányolhatják a harmadik nagy „izmus”-t, a puha inkompatibilizmust, vagy más néven libertarianizmust, amely szerint az erkölcsi felelősség a determinisztikus természeti törvényekkel nem, de az indeterminisztikusakkal összeegyeztethető. Huoranszki Ferenc bevezetőjében korrekten foglalja össze a libertariánus elméletek legfontosabb változatainak lényegét, ez azonban nem pótolja a hiányosságot, hiszen egy olyan elmélet típus maradt ki, amely alapjaiban határozza meg az erkölcsi felelősségről szóló vitát. Ráadásul több beválogatott szövegben említik a libertarianizmust mint egy jelentős, de végeredményben elutasítandó megközelítést. A kötet olvasójában, aki ezen a könyvön keresztül ismerkedik meg a szabadakarat-vitával, így könnyen az a téves benyomás alakulhat ki, hogy a libertarianizmus egy meghaladott, intellektuálisan kimerült elmélet típus – miközben mi sem áll távolabb a valóságtól.

Bár Réz Anna a bevezetőben megpróbálja megindokolni ezt a választást is, én nem találok meggyőzőnek a szerkesztési elvek mellett felhozott érveket. Réz először azt állapítja meg – egyébként nagyon helyesen –, hogy a tanulmánykötetnek, amely elsősorban morálfilozófiai beállítottságú, nem feladata szisztematikus képet adni a – nagyrészt metafizikai jellegű – szabadakarat-vita összes álláspontjáról. Ebben természetesen igaza van, de az mindenképpen szerencsés, ha egy válogatás kiegyensúlyozott, és az „erőviszonyokat” megfelelően képezi le, hiszen a cél mégiscsak a diskurzus lehető legobjektívabb bemutatása. Márpedig a libertarianizmus az egyik legjelentősebb irányzat, ellentétben például a revizionizmussal, amely szintén kimaradt a kötetből, joggal, hiszen koránt sincs akkora jelentősége a vita egészét tekintve. Második lépésben a szerkesztő egy lábjegyzetben rámutat, hogy a *Modern metafizikai tanulmányok* című kötetben (ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2004.), amely még az előző évtizedben jelent meg Farkas Katalin és Huoranszki Ferenc szerkesztésében, két libertariánus tanulmány fordítá-

sa is szerepel. Ez igaz ugyan, de az egyik tanulmány inkább egy érvet közöl a kompatibilizmussal szemben, s nem annyira egy libertariánus felelősségkonceptiót mutat be (Peter van Inwagen: *A szabad akarat és a determinizmus összeegyeztethetelensége*); míg a másik inkább csak a körvonalait ismerteti egy lehetséges libertariánus elméletnek, miközben mára már több, részletesen kidolgozott változat is létezik (Roderick M. Chisholm: *Az emberi szabadság és az én*). A tény, hogy egy korábbi szöveggyűjteményben található libertariánus szövegeket, azért sem szolgálhat itt különösebben magyarázatul, mert a *Modern metafizikai tanulmányok* közül egy kompatibilista hozzászólást is, miközben a *Vétkek és választások* négy kompatibilista cikket is tartalmaz.

Azért sem világos, miért született ez a döntés, mert a libertarianizmusnak a szabadakarat-vitától függetlenül van egy nagy erénye az erkölcsi felelősség elemzésével kapcsolatban, nevezetesen, hogy többnyire a libertariánus írások vizsgálják legbelsőbben az erkölcsi felelősség szempontjából releváns döntések jellemzőit. Természetesen megértem, hogy az erőforrások minden kötet szerkesztésekor végesek, tehát adott keretek között nem lehet egy bizonyos mennyiségnél több szöveget lefordítani. Ez azonban azért nem szolgálhat magyarázatul, mert az egyébként kiváló kötetben akadnak olyan szövegek, amelyeket indokoltabb lett volna kihagyni, mint azt a lehetőséget, hogy egy libertariánus cikk is szerepeljen benne. Frankfurt és Watson például nagyon hasonló elméletet képvisel, s tekintve, hogy Watsonnak egy másik cikke is szerepel a könyvben – amely megítélésem szerint még jobb is, mint az első fejezetben olvasható –, nyugodtan ki lehetett volna hagyni *Szabadon cselekedni* című írását, és helyette például Robert Kane-től vagy más libertariánus filozófustól egy olyan cikket lefordítani, amely behatóan elemzi az erkölcsi döntések természetét.

3. A NYUGTALANÍTÓ SZERENCSE

Talán túlságosan kiemeltem a két legnagyobb, a fordítást és a válogatást érintő problémát, ezért itt még egyszer hangsúlyozom: a szöveggyűjtemény összességében nagyon jó benyomást kelt, és minden dicséret megilleti azokat, akik a megszületését elősegítették. A könyv második fejezete is nagyon érdekes problémát tárgyal, és e helyütt a válogatásba sem lehet belekötni. Robert Merrihew Adams *Szándékolatlan bűnök* című tanulmánya ismét a viták keresztüztübe állította azt a kérdést, hogy milyen típusú dolgokért lehetünk egyáltalán felelősek. Adams nagyon erős érvek segítségével azt a nézetet vonja kétségbe, hogy csak azért lehetünk felelősek, amit szándékosan hozunk létre. Elsőre nagyon meggyőzőnek látszik a szándékosság és a felelősség összekötése – sokszor éppen azt hozzuk fel mentségünkül, hogy valamit nem szándékoztunk előidézni –, de mindennapi morális gyakorlatunk ellentmond neki. Morálisan elmarasz-

taló ítéletekkel illetünk valakit már pusztán vágyakért (például a pedofil készletések esetében), érzésekért (indokolatlan harag), hitekért (megalapozatlan és veszélyes vélekedések) vagy jellemvonásokért (önélgűltés) is. Adams azt is elutasítja, hogy ezeket a vétkes mentális állapotokat minden esetben vissza lehetne vezetni korábbi szándékos cselekedetekre.

A másik két tanulmány pro és kontra próbál válaszolni az Adams felvetette problémára, vagy legalábbis egy-egy aspektusára. George Sher *Befolyás nélkül* című írásában tovább halad az Adams által megnyitott úton. Hétköznapi intuíciónkat elemezve arra a következtetésre jut, hogy felelősek vagyunk mindazokért az eseményekért (vagy események elmaradásáért), amelyek döntően a jellemünkhöz tartozó mentális állapotok (hitek, attitűdök, vágyak stb.) miatt következnek be, tekintet nélkül arra (vagy talán a durva manipulációkat tartalmazó eseteket leszámítva, mint az agymosás és a hipnózis), hogyan alakultak ki ezek a jellemvonások. Holly Smith ezzel szemben *Vétkes tudatlanság* című tanulmányában arra tesz kísérletet, hogy bizonyítsa, a tudatlanság csak akkor hibáztatható, ha fő oka olyan szándékos cselekedet, amelyet korábban a tudatlanság miatt hibázó személy követett el. Réz Anna bevezetőben tett megjegyzése mutatja – amely szerint maga Holly Smith is elismerte, hogy a vétkes tudatlanság egyes eseteiben nem alkalmazható az ő közvetett magyarázati módszere –, mennyire nehéz erkölcsi hibáink egy részét szándékos döntéseinkre visszavezetni (145. old. 4. láb.).

Ennek a problémának a végső gyökere a morális szerencséről szóló fejezetben található meg. Itt Bernard Williams és Thomas Nagel egy-egy cikket olvashatjuk arról a problémáról, hogy sokszor morálisan másként ítélünk meg olyan embereket, akik között a lényegi különbség valójában valamiféle szerencse számlájára írható. Bernard Williams híres, Gauguinre építő példájában rámutat, hogy keményebben ítéljük meg a festőt, aki hajóra szállva, a művészet érdekében örökre elhagyja feleségét és gyermekeit, amennyiben nem sikerül véghezvinnie a tervét (például azért, mert nem elég tehetséges), mint ha remekműveket fest elutazása után. Pedig ez valójában szerencse dolga: a festő, amíg nem kezd el igazán komolyan festeni, nem tudhatja, hogy elég tehetséges-e az ércnél maradandóbb művek létrehozásához, ráadásul az egyáltalán nem az ő szándékos döntéseinek múlik, hogy valóban tehetséges-e vagy sem. Bár Thomas Nagel tagadja, hogy ebben az esetben a morális ítéletünk függne a kudarcról vagy a sikertől, alapvetően mégis egyetért Williamsszel abban, hogy morális ítéleteinket befolyásolják olyan tényezők, amelyek nem a cselekvőn múlnak.

Reich Orsolya bevezetőjében kiemeli, a legjobb példákat kiválogatva, hogy Nagel a morális szerencsének négy különböző fajtáját is megkülönböztette (330. old.). Az *alkati szerencse* abban áll, hogy nem mi döntjük el, milyen adottságokkal születünk, márpedig ez is nagyban közrejátszik abban, milyen

morális döntéseket hozunk életünk folyamán. Vanak, akik könnyebben tudnak a moralitásnak megfelelni, mint mások. Javarészt az sem rajtunk múlik, milyen morális helyzetekbe kerülünk, milyen mélységűek azok a dilemmák, amelyekben helyt kell állnunk (*a körülményeket illető szerencse*). Könnyen lehet, hogy az az ember is gazemberségeket követett volna el a második világháború veszterhes időszakában, aki ma tisztos polgárként, különösebb erkölcsi dilemmáktól mentesen haladhat az élet útján. A harmadik kategória már Williams cikkében is fajsúlyosan megjelent: döntéseink hosszú távú eredményei javarészt kevésbé rajtunk múlnak, inkább a külvilág összességén (*a cselekvés hatásait illető szerencse*). Ha valaki ittasan, részegen felhajt a járdára, de nem üt el senkit, kevésbé tartjuk hibáztatandónak, mint azt, aki tragédiát okozva egy gyalogos jelenlétében teszi ugyanezt. Végül pedig Nagel amellelt érvel, hogy a morális szerencse problémáját nem lehet úgy kezelni, hogy a morális ítélkezés folyamán nem ítéljük meg negatívan vagy pozitívan mindazokat a szegmenseket, amelyek a morális szerencséből erednek (öröklött hajlamok, neveltetés, döntési helyzet kialakulása, következmények). Hiszen ekkor nem marad más a kezünkben, mint a jellemtől leválasztott pusztá akarati aktusok, amelyeket részben még mindig a múlt oksági hatásai határoznak meg (*az oksági hatásokat illető szerencse*). Ha következetesen felszámoljuk a morális szerencse befolyását ítéleteinkben, akkor – legalábbis Nagel szerint – felelősségünk egy „kiterjedés nélküli ponttá zsugorodik” (371. old., idézi Reich, 330. old.). Nagel jó érzékkel tapint rá, hogy éppen ez a fajta szerencse az, ami miatt feszültség van az erkölcsi felelősség, illetve az olyan világkép között, amely a világ összes történéseit (determinisztikusan vagy indeterminisztikusan) egymásra következő események terminológiájában ragadja meg: ha a világ ilyen, akkor az egyes ágensek helye ebben az oksági láncban nem tőlük függ, szerencse kérdése.

Cikke végén Nagel felvillantja, hogy akár választhatnánk „strawsoniánus” utat is a probléma megoldására. Peter Strawson javaslatának a szöveggyűjtemény egy egész fejezetet szentel, ahol Strawson nagy hatású írása mellett (*Szabadság és neheztelés*) Gary Watson *Felelősség és a gonosz korlátai: változatok egy strawsoni témára* és Paul Russell *A felelősség strawsoni naturalizálása* című tanulmányai, valamint Szigeti András bevezetője található. Strawson szerint fölösleges aggódni a miatt az objektivisztikus szemlélet miatt, amelynek abszolutizálása a determinizmustól való aggodalomhoz vezet, inkább bele kellene törődnünk abba, hogy mi olyan lények vagyunk, akik reaktív attitűdjeiken keresztül (harag, neheztelés stb.) szükségképpen felelősnek tekintik embertársaikat bizonyos cselekedeteikért. Strawson szerint az objektivisztikus szemléletmódnak, amelynek feladata a cselekedet-höz tartozó okok szétszalázása, megvan a maga helye. Ennek a nézőpontnak a mellékhatása az, hogy ha túl sokáig ezen keresztül szemlélnénk a világot, egyálta-

lán nem látnánk már az erkölcsi felelősséget. Ezt veték észre a determinizmus miatt aggódó filozófusok, de pesszimizmusuk eltűzött, hiszen értelmetlen azon gondolkodni, vajon a determinizmus miatt el kellene vetnünk a felelősségtulajdonítás szokását. Egyrészt azért, mert hosszú távon képtelenek vagyunk ezen az objektivista szemüvegen keresztül szemlélni a világot, hiszen amint ismét feloldódnak a mindennapi tevés-vevésben, reaktív attitűdjeink ellehetetlenítik a felelősségtulajdonítás felfüggesztését. Másrészt még ha képesek volnánk is valahogy keresztülvinni az objektív szemléletmód által sugallt programot, nem érné meg. Ha lemondanánk a reaktív attitűdökről és az erkölcsi felelősség koncepciójáról, szociális életünk elszegényedne, így végeredményben sokat veszítenénk, de semmit sem nyernénk.

Strawson javaslata természetesen csöppet sem problémamentes. Gary Watson rámutat, hogy az az objektív attitűd, amely a felelősség „zsugorodását” idézi elő, csöppet sem független reaktív attitűdjeinktől, szorosan kapcsolódik hozzájuk. Egy különösen kegyetlen bűnöző sanyarú élettörténetén keresztül mutatja be, hogy a bűnelkövető múltjának megismerése – amennyiben valamelyest megvilágítja, miért lépett az illető a bűnözés útjára – automatikusan enyhíti haragunkat, és akár a sajnálat érzését is előhívhatja. Éppen a reaktív attitűdök vezethetnek az objektív szemléletmódhoz. Paul Russell pedig a Strawson két fentebb ismertetett érve közötti feszültséget helyezi a középpontba, emellett kételyeit fejezi ki azzal kapcsolatban, hogy a strawsoni naturalista szentimentalizmus valóban teljes körű megoldást nyújt-e a determinizmus jelentette problémára.

Szigeti András tömör, informatív bevezetőjében többek között arra is felhívja a figyelmet, hogy nem egyértelmű, a strawsoni javaslat mennyire engedélyezi a morális praxis átfarmálását. Ez nagyon komoly kérdés, egyáltalán nem szabad félvállról venni. Véleményem szerint Strawson elmélete viszonylag kis teret enged morális ítéleteink megreformálásának, hiszen az érzéseink a morális szerencsével kapcsolatos részletekre nem olyan érzékenyek, mint ahogy az elméleti megfontolások fényében lenniük kellene. Érzéseink az esetek többségében figyelmen kívül hagyják ezeket a tényezőket (többek között azért, mert gyakran nem is ismerjük őket, s ha később fény derül rájuk, az utólagos megértés nem hat oly erősen az érzésekre). Ha Strawsonnak igaza lenne, a morális ítélkezés folyamán sokkal erőteljesebben bizhatnánk rá magunkat érzéseinkre, mint azt a többi tanulmány intellektuális megközelítése sugallta, és nem kellene azt gondolnunk, hogy rá vagyunk szorítva az átgondolt, számtalan szempontot figyelembe vevő, alapvetően racionális megközelítésre. Azt, hogy mi igazságos és mi nem, nem annyira az érzéseinkből szoktuk levezetni, hanem a talán kicsit objektivisztikus, higgadt elgondolás segítségével.

Régen a rossz hír hozóját megbüntették. Talán spekuláció, mégis valószínű, hogy nagyrészt azon reak-

tív attitűdök miatt, amelyeket a hírhezóval szemben éreztek az uralkodók, amikor meghallották a nem túl kívánatos tényeket. Valahogy ösztönösen hibásnak érezték a hírvivőt azért, amit mondott. Könnyen lehet, ma is így éreznek a vállalatok nagyfőnökei, amikor valamelyik alkalmazottjuknak hasonló szerep jut, mint szerencsétlen ókori sorstársaiknak. Mára azonban megváltozott a kulturális klíma és az erkölcsi fel-fogás: ha az érzés megjelenik is, a mai főnökök jól tudják, hogy az igazi hiba nem annyira a hírhezóban, hanem a tényekben, valamint az ő érzéseikben rejlik. Azt hiszem – megint csak egy spekuláció, de valószínű spekuláció következik –, ennek a változásnak része van abban, hogy az eszünket, az objektivistikus megköze-lítés-módot alkalmazva beláttuk, ez az eljárás egyszerűen nem igazságos, bármennyire annak tűnhetik is a pillanat hevében. Persze Strawson is elismeri, hogy az objektivistikus szemléletmódot igenis sok esetben alkalmazni kell, de nyugodtan vissza lehetne kérdez-ni: akkor pontosan hol is a határ? Egészen pontosan mikor kell megálljt parancsolnunk a mindenütt feltar-tóztathatatlan ok-okozatiságot, vagy éppen felmentő jellegű szerencsét látó értelmünknek?

A felmentések fent említett határát kellene megraj-zolnunk azzal, hogy elgondolkodunk az olyan nehéz erkölcsi helyzeteken, mint a recenzió elején említett Ethan Couch esete, ahol a jogos felháborodás érzé-sén kívül látnunk kell a szerencse mindent átszövő jelenléte mellett az oksági determinizmus szövevényes szárait is. Végigolvasva a tanulmánykötet írásait, meg-érte a rengeteg szempontot, könnyen úgy érezhetjük, hogy a legjobb az volna, ha az erkölcsi ítélezést tel-jes egészében átengedhetnénk valamiféle istenségnek, akinek megvannak a képességei az igazságos ítélezés-hez. Ugyanakkor Strawsonnak igaza van abban, hogy ítélezésre vagyunk ítélve, nem úszhatjuk meg, hogy ne elismerően vagy elítélően viszonyuljunk ember-társaink erkölcsileg releváns jellemvonásaihoz, dön-téseihez vagy cselekedeteihez. *A vétkek és választások* valóban segítségünkre lehet abban – hála a gondos fordításoknak és a bevezető tanulmányoknak –, hogy elmélyítsük és igazságosabbá tegyük az emberek csele-kedeiről és morális karakteréről szóló ítéleteinket. □

Tisztelt Olvasónk!

*2014-ben ismét
személyi jövedelemadójának*

*támogathatja a
Budapesti Könyvszemle
megjelenését.*

*A Budapesti Könyvszemle Alapítvány
adószáma:*

19008044-1-43